

UDK: 314.7(497.5)“1945/1956”
325.2(497.5)“1945/1956”
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 2. 5. 2000.

Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945.-1956.

DARKO DUKOVSKI

Filozofski fakultet, Rijeka, Republika Hrvatska

Autor je pokušao prikazati i povezati uzročno posljedične veze povijesnog procesa egzodusa, poglavito talijanskog stanovništva iz Istre u razdoblju od 1945. do 1956. godine. Ustanovio je da postoje veze između nacionalno zatiračke politike talijanske fašističke vlasti međuratnog razdoblja te ratnog i poratnog iseljavanja Talijana iako te veze nisu najvažnije u procesu egzodusa. Autor analizira svekolike uzroke egzodusa kroz pojedinačne i konkretne primjere, ali i opće posljedice na temelju literature, tiska te arhivske i memoarske građe. U tom smislu posebno se obraća pozornost na cjelokupni politički background u kojemu se ovi procesi događaju.

Iseljavanje talijanskog, hrvatskog i slovenskog stanovništva iz Istre u razdoblju od 1945. do 1956. poznat je u hrvatskoj historigrafiji kao *egzodus Talijana* ili u talijanskoj kao *Il grande esodo*. Do današnjih se dana hrvatska historiografija nije ozbiljno pozabavila ovim problemom. Bila je to na neki način tabu-tema o kojoj se vrlo malo govorilo a još manje pisalo. Talijanska je historiografija i publicistika iz poznatih političkih razloga ovaj povijesni problem namjerno mistificirala. Zbog toga ni na jednoj strani ne postoje do kraja znanstveno izvedene i pouzdane studije koje bi rasvijetlile ovaj povijesni događaj iako s talijanske pa i hrvatske strane postoje pokušaji da se cijeli problem ipak znanstveno objasni.¹

---

¹ Flaminio ROCCHI, *L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, Roma 1990.; Antonio COLELLA, *L'esodo dalle terre adriatiche: rivelazioni statistiche*, Roma 1958.; Roberto SPAZZALI, *Foibe: un dibattito ancora aperto. Tesi politica e storiografica giuliana tra scontro e confronto*, Trieste 1990.; Pasquale DE SIMONE, *La ripresa italiana dopo il maggio 1945.*, Gorizia 1959.; Cristiana COLUMMI, Liliana FERRARI, et al., *Storia di un esodo: Istria 1945-1956*, Trieste 1980.; Antonio BUDICIN, *Nemico del popolo: un comunista vittima del comunismo*, Trieste 1995.; Leopoldo BARI, *L'Istria ieri e oggi: note geografiche, storiche ed etniche*, Trieste 1984.; B. C. NOVAK, *Trieste 1941-1954. La lotta politica, etnica e ideologica*, Milano 1973.; Niccolo RAMANI, "I profughi giuliani problema nazionale", *Trieste*, br.8/1955., 5.-12.; Liliana FERRARI, "L'Esodo dall'Istria nel secondo dopoguerra (1945.-1956): Appunti e problemi", *Quale-*

Jedan od bogatijih i zanimljivijih izvora za povijest egzodusa istarskog stanovništva je fond Kotarskog narodnog odbora (NO) Poreč za razdoblje 1946.-1951. u Državnom arhivu u Pazinu. Ovaj fond ima nekoliko kutija s brojnim dokumentima o ovom socijalnom i povijesnom fenomenu. Građa je istina raznovrsna i zanimljiva, ali ipak fragmentarna. Onaj tko traži konačan broj optanata bit će nezadovoljan ili bar djelomice zadovoljan jer postoje podaci za nekoliko mjesnih narodnih odbora, dok se drugi podaci moraju potražiti posrednim istraživanjem. Jedan od tih načina je i prebrojavanje zahtjeva o izvozu pokretnina optanata iz Istre u Italiju.² Nešto siromašniji ali nezaobilazni su fondovi Kotarskog NO-a Pula za razdoblje 1947.-1949. i Socijalnog odjela Oblasnog NO-a za Istru za razdoblje 1946.-1947. istoga arhiva.

Socijalne, nacionalne i političke prilike u Istri od 1900. do 1945. kao detonator egzodusa

Demografska su kretanja stanovništva podrazumijevala spore promjene u društvenoj i gospodarskoj strukturi Istre. Dioba na *razvijena* i *nerazvijena* istarska društva, integracija razvijenih te podčinjavanje nerazvijenih, u Istri se osjeća kao sukob *talijanskog grada* i *hrvatskog sela*, talijanskog i hrvatskog etniciteta (sjeverozapadna Istra i slovenskog etnikuma). Od početka 20. stoljeća pa sve do kraja Drugog svjetskog rata, objektivna gospodarska zaostalost ruralnog, što znači hrvatskog dijela istarskog društva, podržavala je njegovu socijalnu i gospodarsku zaostalost i održavala svaki oblik gospodarske ovisnosti o gospodarski razvijenijem talijanskom etnicitetu. Stoga je znanstveno prihvatljiva ocjena o podudaranju gradskih i seoskih zanimanja s nacionalnom strukturom.

Statistike s početka 20. stoljeća pokazuju da je u Istri većinsko hrvatsko i slovensko stanovništvo. Međutim Talijani su pripadali onom bogatijem i imućnijem pa stoga gospodarski i politički moćnijem dijelu stanovništva. Veći dio najplodnije zemlje kao veleposjed (ne uzimajući u razmatranje crkvena dobra) nalazio se upravo u njihovim rukama. Razdoblje s kraja 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata jest vrijeme ipak nedvojbena razvitka istarskoga grada, trgovine i industrije.³

---

storia, 1/1989. 82-103.; Lino VIVODA, *L'Esodo da Pola: agonia e morte di una città italiana*, Trieste 1989.; Luciano GIURICIN, "La storia di un esodo senza imbarazzi", *Panorama*, br. 3, XXXI, Rijeka 1982., 5.-12.; Ljubo DRNDIĆ, "L'Istria è nostra ne croatissima ne italianissima", *Panorama*, br.10, XXXVII, Rijeka 1988., 3.-7.; Milan RAKOVAC, "Iseljena Istra: Lire zastave autonomisti", *Danas*, Zagreb, 25. VII. 1990.; Ante LAUŠIĆ, "Prilog iseljeničkoj problematici Istre od druge polovice 19. do šezdesetih godina 20. stoljeća", *Pazinski memorijal* (dalje: PM), 21, Pazin 1990., 41.-51.

² Državni arhiv u Pazinu (dalje: DAP), Kotarski Narodnooslobodilački odbor (dalje: KNOO) Poreč (1948.-1951.), kut. 69-71, 100, 123, 159. Optanti.

³ Ivan BEUC, *Istarske studije: osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća*, Zagreb 1975., 301.

Stalni porast pučanstva u razdoblju prve polovice 20. stoljeća nije bio usklađen s postojećim stupnjem privrednog razvoja. Stoga je ova neusklađenost procesa pomogla rast gradova Pule, Rijeke i Trsta koji su "skupljali" višak radne snage (koja je istina sporo ali konstantno pristizala sa sela). Socijalna se struktura stanovništva Istre početkom 20. stoljeća vrlo brzo mijenjala, posebice u većim istarskim urbanim središtima.⁴ Nacionalna se struktura Istre također mijenjala, ali ne takvom brzinom. Mijene nacionalne strukture Istre ovisile su o stalnom procesu gospodarske emigracije poglavito hrvatskog dijela stanovništva u prekomorske zemlje, ali i o političkim (ne)prilikama kroz koje je Istra prolazila.

U Istri je 1910. godine bilo 404.286 stanovnika od kojih je hrvatskim jezikom govorilo čak 43,52 % stanovništva (jezik je bio kriterij određivanja nacionalnosti) dok se talijanskim služilo 38,14 % stanovnika, a slovenskim 14,27. Računa se da je oko 10-12 % onih koji su govorili talijanski također pripadalo hrvatskom etnikosu. U ratnom razdoblju 1914.-1918. Istra doživljava značajne promjene u demografskoj, ali i nacionalnoj strukturi stanovništva. Prema namještenim statističkim podacima iz 1921. godine (talijanska se vlast trudila prikazati Istru etnički talijanskom zemljom) nakon odlaska 23.000 Hrvata u Istri živi 168.000 Hrvata, 55.000 Slovenaca i 147.000 Talijana. To je razdoblje inače pada ukupnog broja stanovnika Istre.⁵ Deset godina kasnije nacionalna se struktura zbog nasilne asimilacije značajno promijenila u korist Talijana. No ti su statistički podaci fašističke administracije dvojbeni. Dok su se 1921. godine popisi vršili prema razgovornom jeziku, 1931. i 1936. popisi su se vršili u skladu s tadašnjom fašističkom ideologijom o *jednom narodu i jednom jeziku u Italiji*.⁶

Nacionalna struktura Istre nakon Drugog svjetskog rata također je izmijenjena. Prema podacima popisa koji je tada izvršen u sklopu političke borbe za pripojenje Istre Hrvatskoj i Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji u Istri je živio 332.271 stanovnik od kojih 176.075 Hrvata (53 %), 91.316 Talijana (27,5 %) i 54.210 Slovenaca (16,3 %), a ostatak se odnosi na druge nacionalnosti i neopredijeljene.⁷ Nakon ovoga svi kasniji popisi (1948., 1953., 1961., i 1971.) prikazuju značajno manji broj

⁴ *Oesterreichische Statistik*, sv. I, knjiga III, Beč 1910., 107.; Claudio SILVESTRI, "Strutture e forze sociali e politiche nella società istriana degli anni venti", *Qualestoria*, 1/1977., Trieste 1977., 29.-30.; Isti, "Aspetti economici e sociali della situazione istriana durante il fascismo", *Qualestoria*, 1/1978., Trieste 1978., 3.-4.

⁵ Francesco SALATA, *Per le nuove provincie e per l'Italia*, Roma 1922., 386.; G. SALVEMINI, *Dal Patto di Londra alla pace di Roma*, Torino 1925., 88.-89.; *Dalla guerra alla dittatura*, III/2, Milano 1964., 293.

⁶ DAP, Prefektura Pula (dalje: PP) (1931.), kut. 111, fascikl X-2/5.

⁷ *Cadastre national de Istrie, d'apres le Recensiment du 1er Octobre 1945*, Sušak 1946.

⁸ Ante LAUŠIĆ, n.dj., 49.

stanovnika u Istri koji je varirao od 158.220 (1953.) do 175.429 (1971.).⁸

U razdoblju 1900.-1910. godine nacionalni pokret Hrvata i Slovenaca u Istri bio je na samom vrhuncu svojega razvoja te je stoga i svijest o pripadnosti hrvatskom ili slovenskom narodom biću bio vrlo raširen i potenciran. S bujanjem nacionalne svijesti usporedno se istarski Hrvati ruralnih zajednica oblikuju kao posebna socijalna grupa suprotstavljena talijanskom građanstvu.⁹

Pod mnogo nepovoljnijim uvjetima nastavlja se politički sukob Hrvata i Talijana između dva svjetska rata. Istra je priključena Kraljevini Italiji koja nema i ne želi imati sluha za probleme nacionalnih manjina. Glasovanjem za svoju nacionalnu stranku na prvim poratnim političkim izborima 1921. Hrvati su postali građani "drugog reda". Fašistička država će se tako prema njima i ponašati.¹⁰

Odmah nakon ulaska talijanskih vojnih postrojbi u istarske gradove započela je sustavna "čistka" među službenicima javne uprave, a zatim i među radnicima, državnim službenicima, učiteljima i drugim javnim radnicima.¹¹ Istovremeno s nacionalnom čistkom u organima uprave, sudstva i prosvjete, talijanska vojna okupacijska vlast pozorno prati sve one koji su bili eventualni protivnici talijanske vlasti.¹²

Zakonom o zaštiti države iz 1926. uvodi se u sudsku praksu institucija koja će postati najvažniji instrument fašističke represije, Specijalni tribunal za zaštitu države (*Tribunale Speciale per la difesa dello Stato*), pred kojim će se, tijekom njegova postojanja naći mnogi istarski rodoljubi, komunisti i protufašisti. Od veljače 1927. do srpnja 1932. Specijalni tribunal je osudio 106 Istrana na ukupnu kaznu od 1.124 godine zatvora, dok je petoricu osudio na smrt (od ukupno devet smrtnih presuda u cijeloj Italiji).

⁹ Giovanni di CONSTANTINI, "Di quello che bisogna all'Istria", *L'Istria* 1848., 238.-240.; Carlo de FRANCESCHI, *Memorie autobiografiche*, Trieste 1926., 8.; Mate DEMARIN, *Hrvatsko školstvo u Istri, pregled razvoja 1818-1918*, Zagreb 1978.

¹⁰ Archivio di Stato di Trieste (dalje: AST), Generalni civilni komesarijat u Trstu (dalje: GCKT), Ured (dalje: Gab) (1919.-1922.), kut. 111, fascikl 055.

¹¹ AST, GCKT, Gab (1919.-1922.), kut. 111, fascikl 055; DAP, Civilni komesarijat u Puli (dalje: CKPu) (1918.-1920.), kut. 8, fascikl B-3 i 4

¹² DAP, Civilni komesarijat u Puli (dalje: CKPu), (1919.-1920.), kut. 11, fascikl C-3. Prvih mjeseci 1919. godine Informativna služba talijanske vojske sekcija U (*sezione U*) pripremila je samo za Pulu šest tajnih lista s imenima i prezimenima onih građana za koje se treba primijeniti cenzura pisma, odnosno koje se treba policijski nadzirati. Njih 207 Hrvata, Slovenaca, Čeha, Nijemaca ali i Talijana bili su označeni kao "Croato propagandista", "Croato astuto ed attivissimo" "Croato propagandista ostile all'Italia" "Croatofilo" ili kao "propagandista jugoslavo", "propagandista jugoslavo pericoloso" "pericoloso per spionaggio jugoslavo" ili pak "Slavofilo moderato", "Germanofilo", "Sloveno propagandista", ili uopćeno, jednostavno "propagandista antiitaliano".

¹³ Milivoj KORLEVIĆ, "Uprava i sudstvo u Istri od 1918. do 1945", *Vjesnik državnog*

Vrhunac fašističke represije s obzirom na njezinu nacionalno-asimilacijsku važnost, bio je zasigurno vezan uz nasilno mijenjanje slavenskih imena i prezimena u talijanski oblik. Kraljevskim dekretom od 7. travnja 1927. br. 494 protegnuti su zakoni od 25. svibnja 1926., kojima je poduzeta "*restituzione in forma italiana dei cognomi*" u pokrajini Trident, i na Julijsku krajinu. Prema riječima fašističkih vođa u Istri "osjećala se potreba da se dadu zakoni kojima bi se regulirala promjena prezimena u talijanski oblik". Pravo žalbe na promijenjeno prezime nije postojalo. Istovremeno je donesena Zakonska odredba ministra pravde Rocca (od 28. veljače 1928.), kojom se imaju službeno ispraviti "krsne isprave osoba koje su žive" iako su sastavljene prije Zakonske odredbe. Radilo se o imenima koja su "nanašala uvredu javnom redu, narodnom i vjerskom osjećaju...".¹³

Nakon Drugog svjetskog rata nacionalni su se odnosi zaoštravali na svim razinama društveno-političkog i gospodarskog života. Iako je Izvršni odbor Oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora (NOO) za Istru stalno nastojao popraviti odnos kotarskih NOO-a prema mjesnim i gradskim NOO-ima, objašnjavajući da se ohološću i inatom ne postiže rješavanje problema, stanje je ostalo isto ili čak pogoršano. Tako se zbog najčešće osobnog animoziteta, suparništva i drugih osobnih razloga dogodilo da su kotarski narodni odbori kočili razvoj gradskih NOO-a što se stalno odražavalo na međunacionalne odnose Hrvata i Talijana u vrlo osjetljivim vremenima kada se rješavala sudbina Istre. "Talijanski grad" je u tome vidio ugrožavanje svojih nacionalnih prava.¹⁴

Nacionalno pitanje u Istri bilo je goruće pitanje tijekom rata i neposredno nakon njega. Jednim dijelom prožimalo je političke procese sjedinjenja Istre s Hrvatskom, odnosno Jugoslavijom, a drugim procese iseljavanja talijanskog i dijela hrvatskog stanovništva iz Istre. Formalno je komunistička vlast htjela pokazati da "...u ratu, krvlju iskovanu bratstvo i jedinstvo talijanskog i hrvatskog naroda..." predstavlja nove temelje međunacionalnih odnosa te da zapravo "nacionalno pitanje" više ne postoji. Bila je to velika zabluda komunističkih vlasti.

arhiva u Rijeci, II, Rijeka 1954., 19.-100. Naime, riječ je o dvama bitnim elementima zakona koja su se u praksi često zamjenjivala i koja su talijanske fašističke vlasti zlorabile. Prvi član Zakona govori o vraćanju nekadašnjih talijanskih ili latinskih imena i prezimena koja su poprimila tuđi oblik u talijansku formu koji je unaprijed predviđen službenim popisima. Drugi član zapravo govori o svođenju netalijanskih prezimena i imena u talijanski oblik. Prvi član je nalagao obvezatnost promjene dok je drugi davao mogućnost promjene na zahtjev nositelja imena.

¹⁴ DAP, Oblasni narodni odbor za Istru (dalje: ONOI) (1945.-1946.), kut. 3, Referat D. Diminića na Oblasnoj narodnoj skupštini 9. XII. 1945. Zato je Izvršni odbor odlučio da "...pored gradova Pule, Rovinja i Vodnjana još i gradove Poreč i Pazin izuzme iz nadležnosti Kotarskih NOO-a i učini te gradove ovisnim direktno o Obl. NOO-u".

¹⁵ Izjava D.S. dana autoru, 29. VI. 1999. Možda Berto Črnja najbolje opisuje takve

Uzroci "crnog egzodusa" 1943.-1945.

Za razliku od nacista i fašista koji su službeno vodili politiku nacionalne asimilacije, zastrašivanja i odmazde nad civilima i sl. partizanski su ratni zločini uglavnom rezultat pojedinačnog ili grupnog djelovanja osoba koje su vjerovala da time pomažu ostvarivanju općih smjernica i zadaća NOP-a iako dokumenti dokazuju potpuno drukčije službeno stajalište partizanskoga vodstva. Posebice što se tiče odnosa prema Talijanima, fašistima koji nisu bili zločinci, ideološkim protivnicima i sl.

Tijekom rujanskih dana nabijenih emocijama, euforijom ali i osvetničkim žarom uspostavljala se nova "narodna" vlast koja je odmah počela sankcionirati "narodne neprijatelje" i fašiste kojima su se pripisivali određeni konkretni zločini. Tako su otpočela uhićenja i suđenja fašističkim ratnim, ali i predratnim zločincima koji se nisu uspjeli na vrijeme skloniti. Talijanski vojnici su samo razoružani i pušteni, dok su prema već pripremljenim popisima uhvaćeni fašisti suđeni.

Oni fašisti koji su dokazano izvršili zločine ili kriminalna djela nad hrvatskim i slovenskim narodom bili su odmah pogubljeni. Održana su improvizirana suđenja jer vremena za prave sudske postupke u ratnim prilikama nije bilo. Tako su stradali i oni kojima je jedini smrtni grijeh bio što su bili članovi fašističke stranke iako nikada nisu odjenuli uniformu ili su kao općinski činovnici radili u upravi ili administraciji. Bilo je i osvete, zbog ružnih riječi, kunfina, novca i zavisti. Nestajali su viđeniji Talijani koji nisu simpatizirali komunizam čije su članove držali "...banditima, lakodelcima i niš koristi...", niti su bili za nekakvu *fratellanzu*.¹⁵

Rujanski su dani 1943. djelomice opravdali strah fašista i njihovih pristaša od likvidacije. Doista je došlo do likvidacije onih fašista koji su nautili narodu ili zbog kojih su ljudi završili u zatvoru ili izgubili izvore egzistencije. Oni su djelomice likvidirani bez ikakva suđenja ili tek formalnog, improviziranog suđenja, a manjim dijelom su organizirana narodna suđenja. U to vrijeme većina je uhvaćenih fašista strijeljana, a tek je manji dio ubijen i bačen u *fojbe*. Suđenja su se održavala u Pazinu, La-

---

zgrade u svojoj knjizi *Zbogom drugovi* za koju vjerujem da je nije izmislio jer sam iz drugih izvora dobivao slična sjećanja i zapažanja: "Pazin se čistio od fašista koji nisu uspjeli pobjeći. Ratna logika nametala je potrebu da se ti ljudi strpaju u zatvor i odstrane iz te sredine.....tumačilo se ili mi njih, ili oni nas! To je zakon rata....U Istri je izbio ustanak naroda i ta se lavina osvete nije mogla zaustaviti nikakvim direktivama....No, bilo je ljudi koji su samo formalno bili članovi fašističke partije, mali sitni činovnici, izvršitelji tuđe volje, kakvih ima uvijek i posvuda u svim režimima... sreli smo skupinu partizanskih stražara koji su vodili vezana čovjeka....Kad je uhapšenik čuo moje prezime stade me moliti da ga spasim, da mu pomognem: on nije kriv, dobar je s mojim ocem, neka njega pitam za nj, nikakva zla nije učinio.... Znao sam kako će završiti, pa sam pokušao nešto učiniti... Val narodne osvete zna bit žestok, često nepravedan. Poput požara redom sažije sve, nikog ne štedi. Jao onom koji mu stoji na putu!" Berto ČRNJA, *Zbogom drugovi*, Rijeka 1992., 65.-66.

binu, Raši, Žminju, Savičenti, a nakon oslobođenja u Poreču i Rovinju, a presude su se izvršavale najčešće u drugim dijelovima Istre.¹⁶

Likvidacija fašista je opravdana potrebom za pravdom, ali možda i više strahom da s dolaskom nacista ne bi mogli provoditi još veću represiju nad hrvatskim dijelom pučanstva. To se nakon dolaska njemačkih postrojbi u mnogim istarskim krajevima i dogodilo, posebice tijekom listopada i studenog 1943. Među svim fašistima bilo je i onih koji su samo formalno bili članovi fašističke stranke i nisu se zamjerali ili kompromitirali pred narodom pa su isto likvidirani. Bilo je ubojstava iz osvete i zavisti. U tim trenucima bilo je to nemoguće kontrolirati.

Takav način razračunavanja s *narodnim neprijateljima* nanio je velike štete Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP-u) Istre. Sjećanja članova obitelji koje su tako ostale bez svojih članova dramatične su i predstavljaju tragični scenarij istarske povijesne prijelomnice, rata i mira istarskoga: "... Noneta su samo jednog dana odveli i nije se više vratio... nismo sigurni tko je to bio... fašisti nisu a ovi još uvijek nisu bili oni partizani..." tek su postajali vojska... Nitko nije znao zašto su noneta odveli ni gdje je završio. Njegov brat je nakon toga događaja jednostavno otišao u Vodnjan i priključio se crnokošuljašima..."¹⁷

Likvidacija fašista nema nacionalnu važnost zbog činjenice da su likvidacije provodili i sami talijanski antifašisti poput onih u Rovinju nakon prvoga oslobođenja 1943. Na popisu za uhićenje i provođenje u zapovjedništvo partizanskih jedinica u Pazin, koji je načinjen tek nakon kapitulacije, nalazilo se sedamnaest imena vodećih fašista među kojima se neki bili i povjerenici OVRA-e (tajne političke policije) s oznakom pripadaju li došljacima (*regnicolima*) ili ne.¹⁸

Zvonko Babić-Žulje je 6. studenog 1943. obavještajnom odsjeku Glavnog štaba NOV Hrvatske poslao izvješće o prilikama u Istri. U prvom dijelu izvještaja on piše: "... Borba protiv narodnih neprijatelja vođena je nejednako tako da je u nekim mjestima bila skroz nedovoljna dok je u drugima bila radikalna. Simptomatična je i ta činjenica, da su se na mnogim mjestima Istrani kratili da vrše eksekucije, čak su na nekim mjestima mjesne komande izvještavale, da su osuđenici likvidirani iako to nije bilo istina... Najbolje je očišćenja Žminjština i Poreština. Do formiranja prislinih radnih logora uopće nije došlo te su se narodni neprijatelji uopće kažnjavali samo smrću..."¹⁹

¹⁶ Izjava M.B. dana autoru 14. VI. 1997.

¹⁷ Izjava D. V. dana autoru 21. III. 2000.

¹⁸ Giorgio PRIVILEGGIO, "Memorie dell'antifascismo e della resistenza : agosto 1943 - maggio 1945." *Quaderni*, III, Pula 1973., 378.-379.

¹⁹ Antun GIRON, "Izveštaj Zvonka Babića-Žulje o prilikama u Istri krajem listopada 1943. godine", *Vjesnik Historijskog arhiva Istre u Pazinu* (dalje: VHAIP), CCVI, Pazin, Rijeka 1983., 159.-163.

U vrijeme euforičnih ustaničkih dana na Labinštini na zahtjev Komande mjesta Labin uhićeni su labinski fašisti, uhode i doušnici koji su osuđeni na smrt i strijeljani. Dogodilo se to istovremeno s pokušajem bijega zatvorenika iz pulskog zatvora a tom je prilikom zbog neodlučnosti stradalo nekoliko zatvorenika dok su dvadesetak uhvaćenih zatvorenika nacisti pogubili. Kako je veći broj zatvorenika bio upravo s Labinštine, moguće je da je bila riječ o odmazdi. Slično se dogodilo nakon oslobođenja Poreča kada se u odluci o likvidaciji uhićenih fašista vjerojatno mogla prepoznati odmazda za poginule suborce u "tićanskoj" bitki dan prije. Potvrdu brojnih egzekucija na Poreštini nalazimo u činjenici da je biskup Radossi 28. i 29. listopada sudjelovao i propovijedao na sprovodu i misi zadušnici za 24 Porečana koji su u rujnu bili bačeni, a u listopadu izvađeni iz jame kraj Labina. Isto se ponovilo 13. prosinca za devet Porečana koji su bili izvađeni iz jame kraj Tinjana.²⁰

U rujnu i listopadu 1943., kad je eksplodirao narodni bijes u početku okrenut prema vođama fašističkog režima u Istri, veleposjednicima, činovnicima, fašističkim zločincima, članovima fašističke stranke, u prvom je naletu pogubljeno i bačeno u *fojbe* ili boksitne jame šezdesetak osoba. Među njima ima najviše crnokošuljaša, karabinjera, općinskih činovnika i podeštata. Kasnije se ova okrenutost prema nositeljima fašističkog režima promijenila i nju su povelj šovinistički i kriminalni elementi radi krađe, osobne koristi i osvete. Tada su pogubljeni odvjetnici, ljekarnici, trgovci, bankari, poštari i oni koji su ušli u talijanski građanski antifašistički pokret CLN (*Comitato di liberazione nazionale*, Odbor nacionalnog oslobođenja) ili članovi tzv. *Odbora javnog spasa* nakon ulaska postrojbi Jugoslavenske armije u gradove zapadne Istre.²¹ Neka detaljna razrada uhićenja fašističkih čelnika nije postojala. Često su to bile konfuzne, spontane akcije uhićenja. Često se nije znalo kamo sa zatvorenicima i tko će im suditi. Bilo je i linča. U sjećanjima preživjelih optanata često se spominje "*corriera della morte*" koja je odvozila uhićene do kraških jama gdje su bili ubijeni i bačeni.²²

Narodni sudovi koji su se počeli stvarati s nastankom narodne vlasti i koji su, kako smo vidjeli, bili sastavljeni od laika, pravnih diletanata ili polupismenih ljudi koji s pravom nisu imali nikakve veze, često su sudili ljudima i presuđivali smrtnu kaznu iako krivnja nije bila dokazana.

²⁰ Ivan GRAH, *Istarska crkva u ratnom vihoru (1943.-1945.)*, Pazin 1998., 23.

²¹ Raul PUPO, "Violenza rivoluzionaria e conflitto nazionale: alcune considerazioni sulle foibe Giuliane, Istria, Fiume, Dalmazia", *Tempi e cultura*, inverno 1996. - primavera 1997., Trieste 1997., 38.-39. Prije svih žrtve poratnih pogubljenja bili su pripadnici fašističkih formacija ili stranke a nakon rata pripadnici vojnih postrojbi Socijalne Republike (X. MAS, *Battaglione Bersaglieri "B.Mussolini"*, Pukovnija alpskih bojovnika "Tagliamento" i MDT - *Milizia difesa territoriale*, a onda i karabinjeri, pripadnici Rizničke straže, službe Javne sigurnosti i konačno paravojne postrojbe poput Civilne garde, *Guardia Nazionale Repubblicana* i Crnih brigada. Godine 1944. u Istri borave u sastavu nje-mačkih jedinica pripadnici azijskih naroda Kozaci, Kavkasci i Turkmeni.

²² Izjava G. P. dana autoru 24. III. 2000.

Zločin fojbi na kraju se ipak može objasniti kao rezultat političkih borbi nakon rata u sklopu priznavanja državno-pravnog statusa Istre i razgraničenja s Italijom. Nije riječ dakle, o političko-klasnom sukobu oko dominacije određenoga političkog poretka, već je sukob jednim dijelom motiviran nacionalnim razlozima u ostvarivanju oslobodilačkih ciljeva NOP-a.²³ Držim da je točna konstatacija kako je "... revolucionarno nasilje primjenjeno u nacionalnom sukobu".²⁴

Golema vlast koja je dana službenicima Odjeljenja zaštite naroda (Ozne) u novooslobođenim krajevima često se zlorabila ili koristila po osobnom nahođenju odgovornih ljudi posebice u proglašavanju "narodnim neprijateljima" onih osoba koje bi mogle postati vođe moguće političke ili nacionalne oporbe. Ono što se često znalo prigovoriti Ozni i od samih organa vlasti bio je loš odabir ljudi koji nisu bili dorasli ozbiljnosti i odgovornosti situacije pred kojom su se našli. Kasnije su se te pogreške i priznale međutim šteta je već bila napravljena i posljedice su se morale podnijeti. Često su te posljedice bile nepredvidive i osjećale su se dugi niz godina.

Uzroci egzodusa 1945.-1954.

Kao ona politička snaga koja će obilježiti politički život Istre između dvaju svjetskih ratova, fašistički pokret odgovoran je za oblikovanje posebnoga političkog senzibiliteta istarskog puka na svako totalitarno političko istupanje bilo koje političke tvorevine, pojedinca ili stranke. To je senzibilitet trenutnog prepoznavanja i suprotstavljanja, najčešće u obliku odbijanja, građanske neposlušnosti ili potpune apolitizacije. Posebice će se iskazati nakon oslobođenja, kada će se istarski puk, nakon prvih euforičnih odobravanja nove vlasti, zbog neopravdanih nasilja ponovno zatoriti u svoju ljušturu apolitičnosti i političke nezainteresiranosti, sumnjajući da ni ta vlast neće biti narodna ni za narod. Na vlast su došli, istina, poglavito domaći ljudi, ali i oni "furešiti" (stranci) koji nisu uspjeli osjetiti životni puls naroda. Primarni su ubrzo postali politički interesi i ciljevi koji su imali vrlo malo zajedničkoga sa željama većine pučanstva.²⁵

Tadašnja svijest ljudi na vlasti vrlo se sporo i teško mijenjala. Posebice se ova "mentalno-politička" sporost ogleda u prilagođavanju mirnodobskim uvjetima života, ali i potrebama i interesima pučanstva.²⁶ Tzv. *ratni komunizam* u smislu potpune gospodarske jednakosti bio je inače iluzija partijskih tvrdolinijaša i dogmatika, a postao je nakon rata i nemoguć jer

²³ Roberto SPAZZALI, "Nuove fonti sul problema delle foibe", *Qualestoria*, XX, 1/1992., 139.-165.

²⁴ R. PUPO, *Violenza rivoluzionaria*, n. dj., 37.-42.

²⁵ DAP, ONOI, Socijalni odjel (dalje: SO), (1945.), kut. 541, fascikla XII, Zapisnici sa sjednica.

²⁶ Dušan BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1918-1985*, Zagreb 1985., 125.-149.

je vodio k uništenju proizvodnje. Istarska opcija ratnog komunizma više se svodila na ujednačavanje siromaštva nego na zadovoljavanje minimalnih potreba pojedinca i obitelji. Ovaj se nazovimo ga tako *partizanski socijalizam* također morao mijenjati jer je s oslobođenjem izgubio smisao. U Istri, kao i u ostalim dijelovima Hrvatske, bilo je ljudi na vlasti koji nisu shvatili potrebu ovih promjena i tako su u većine stanovništva izazvali nevjericu u proklamirane političke parole bolje budućnosti.²⁷ No, najdelikatniji politički procesi tek su dolazili.

Prvo što je stanovništvo pojedinih istarskih gradova zapadne Istre, ali i nekih ostalih istarskih mjesta, moglo primijetiti odmah nakon oslobođenja bili su primjeri samovolje pripadnika Jugoslavenske armije, odnosno njezinog zapovjedničkog kadra koji se bahato ponašao prema stanovništvu nakon ulaska u gradove, kao što je bio slučaj u Poreču kad su pripadnici Izviđačkog voda 26. dalmatinske proleTERSKE divizije rekvirirali 20 bicikla "... jer da su rekli da svaki mora imati bicikal...", ili kad su pojedini zapovjednici zahtijevali za vlastiti smještaj cijele kuće ili stanove ne zanimajući se za sudbinu obitelji koju su istjerali iz njihovih stanova na ulicu.²⁸

Osjećaj nemoći predstavnika NOO-a pred vojskom u stanovništvu je izazvalo povećanu napetost i nesigurnost: "Još uvijek pojedini oficiri imaju dosta slab postupak tako da se osjećaju kad dođu da su oni gospodari te tražu da oni moraju najti smještanje makar ako ide i polovica grada vanka, dočim što je Poreč srušen u većem broju".²⁹ Sve se ovo događalo mimo naredbe tadašnjeg ministra narodne obrane maršala Josipa Broza Tita od 18. ožujka 1945. u kojoj zabranjuje vojsci rekvizicije i konfiskacije imovine bez znanja postojeće narodne vlasti i njihovoga odobrenja, pod prijetnjom "najstrože odgovornosti".³⁰

Komunistička partija Hrvatske (KPH) bila je jedina politička snaga, stranački organizirana, koja je držala svu vlast i koja tu vlast nije ni s kim htjela dijeliti. No, nakon egzodusa talijanskog, poglavito gradskog stanovništva, nije ni imala s kim dijeliti vlast. Cijeli je taj politički mehanizam i ustroj (dječje i omladinske organizacije, strukovne organizacije itd, poput pionira Ujedinjene socijalističke omladine, skojevske organizacije, Narodne fronte, Antifašističke fronte žena itd.), za sve (malo manje) politički obrazovane Istrane bilo nešto već viđeno. Ustroj fašističke korporativne države bio je u političko-tehničkom smislu nevjerojatno

²⁷ DAP, ONOI, (1945.-1946.), kut. 10.

²⁸ DAP, ONOI, (1945.-1946.), kut. 10, Izvješće od 9. lipnja 1945. br. 202.; Izvješće od 18. VI. 1945. br. 306. Teškoća oko smještaja vojske je bilo posebice nakon što je u Poreč preselilo Zapovjedništvo Puljskog vojnog područja (nakon stvaranja zone A i B), a u grad ušla 26. dalmatinska proleTERSKA divizija.

²⁹ DAP, ONOI, (1945.-1946.), kut. 10, Izvješće od 18. VI. 1945. br. 306.

³⁰ DAP, ONOI, (1945.), kut. 3, Financije. Strogo pov. naredba od 18. III 1945. br. 14/45 od 21.V. 1945.

sličan, što je stvaralo otpor i najblaže rečeno osjećaj neugode, a i zbog toga što se gospodarski, kulturni i ostali planovi stvaraju i određuju po raznim komitetima partije gdje sjede poglavito nestručni ali partiji vjerni ljudi.³¹

Ova tipična birokratizacija vlasti posebice je bila štetna u društvenim procesima jer se manifestirala i kroz nacionalno pitanje. Naime, kotarski odbori koji su po svom etničkom sastavu bili čisto hrvatski kočili su razvitak i samoinicijativu narodnih odbora *talijanskih gradova*, odnosno gradskih NOO-a. Tako se spominje slučaj gradskog NOO-a Poreč gdje je trvenje između njih i kotarskih vlasti izazvalo veliku moralnu štetu cjelokupnoj vlasti u Istri.³² Stanovništvo je takvim ustrojem vlasti i organa uprave bilo potpuno zbunjeno, odnosno shvatilo je da se “povijest ponavlja”. Istovremeno sve su se češće čule tužbe stanovništva “... da odbori ne valjaju...” te da su “... odbornici gori od fašističkih vlasti”.³³ Sve u svemu narodni odbori doista nisu bili ono što je stanovništvo očekivalo. Ljudi su se bojali odbora i nisu se pred njima usuđivali progovoriti, kako se ne bi zamjerali odbornicima. U mnogim mjestima odbornici su stanovništvu utjerivali “... strah u kosti.” Otvoreno su već govorili “...da se boje kotara” (misli se na Kotarski NOO, op.a.).³⁴

Ponegdje se odnos bio toliko zaoštrio da stanovništvo nije uopće vjerovalo vlasti, tako da su čak prilikom prvih poratnih izbora za Oblasnu skupštinu apriori odbili listu kandidata narodnih odbora i predložili dva nezavisna protukandidata.³⁵ Odbornici su, pak, ne vjerujući domaćem stanovništvu, pisali vodećim ljudima istarskoga političkog života “... da se nalaze okruženi sve samim banditima...”, te da su jedini čisti ljudi oni sami. Takvih je primjera bilo relativno dosta.³⁶

Iseljavanje stanovništva iz Istre u razdoblju četrdesetih i pedesetih godina bilo je poticano i uzrokovano neriješenim državno-pravnim statusom Istre, diplomatskom borbom za njezino sjedinjenje s Hrvatskom, neriješenim nacionalnim problemima te promjenom društveno-političkog poretka.

Sam proces egzodusa započeo je još u vrijeme rata dva mjeseca prije kapitulacije Italije, odmah nakon pada Mussolinija. Osobe koje su prve otišle iz Istre bile su one koje su se tijekom fašističke vlasti kompromitirane u stanovništvu sudjelujući u fašističkoj represivnoj politici kao fašistički hijerarzi, doušnici, agenti, šefovi vojnih ili milicijskih postrojbi, crnokošuljaši i dr. Drugi su bili talijanski vojnici iz Istre koji se nakon kapi-

³¹ DAP, ONOI, SO, (1945.), kut. 541, fascikl XII.

³² DAP, ONOI, SO, (1945), kut. 541, fascikl XI, Zapisnik sa sjednice od 20. VII. 1945., Izlaganje A. Cerovca, predsjednika ONOO-a.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

tulacije nisu htjeli vratiti u Istru zbog paničnih vijesti o događajima u njihovu zavičaju. Može se reći da je to bila prva, najranija faza egzodusa.

Drugi uzrok egzodusa bila je konstantna napetost i konflikt između Italije i Jugoslavije oko utvrđivanja granica koji je svoj vrhunac dosegao 1953. godine u Tršćanskoj krizi koja je mogla eskalirati oružanim sukobom. Nezadovoljstva su se osjećala sve do Londonskog memoranduma kad je državno-pravni status Istre bio jasniji.

Naime, tijekom narodnooslobodilačkog rata protiv (njemačkih i talijanskih) nacističkih i fašističkih okupatora vodstvo NOP-a jasno je reklo da će sam narod nakon rata odlučiti o društvenom i političkom uređenju. Sva su pitanja tako trebala biti otvorena, međutim, nakon rata kada su Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), odnosno KPH i KP Slovenije pobijedili na prvim izborima počeli su nametati politički sustav istovjetan onome u SSSR-u.

Provedbom nacionalizacije industrije, trgovine, prometa, bankarstva, stambenih zgrada, zemljišta i poduzeća te prisilnim osnivanjem poljoprivrednih zadruga stvoreno je nezadovoljstvo imućnijih slojeva stanovništva (u pravilu talijanskog) koji su svoju imovinu stekli pravno i u tadašnjem tržišnom gospodarstvu na pravedan, legalan način. Nezadovoljni su bili i niži slojevi seljaštva koji nisu htjeli u zadruge slične sovjetskim kolhozima. Konačno, zbog povijesnih prilika ukazala se prilika lakog stjecanja talijanskog državljanstva a kako je Italija zadržala tržišnu ekonomiju bila je za velik dio stanovništva atraktivnija od Hrvatske i Jugoslavije.

Nakon Rezolucije Informbiroa (IB-a) kad se počelo odustajati od prisilnog zadrugarstva i kolektivizacije te uvođenjem sustava samoupravljanja situacija se popravila, ali se nisu mogle zaustaviti posljedice štetne, ishitrene i neprimjerene politike. Kako sve do Londonskog sporazuma 1954. nije bilo riješeno pitanje Zone B Slobodnog teritorija Trsta (STT) u Istri, na području Istre nije se mnogo učinilo u revitalizaciji i napretku gospodarstva što je dodatno potaknulo stanovništvo na iseljavanje.

Treći razlog za to treba tražiti u vrlo snažnim procesima opće pravne i ekonomske nesigurnosti u vrijeme neposredno nakon rata i rezolucije IB-a kada je stradao velik broj talijanskih komunista koji su se nalazili na vodećim mjestima nove narodne vlasti, u društveno-političkim, ekonomskim i kulturnim organizacijama i institucijama. Većina ih je završila na Golom otoku i drugim komunističkim kaznionicama.³⁷ Istina, talijanski su komunisti (koji su se izjasnili za Rezoluciju IB-a) tek manji dio onih koji su napustili Istru, ali njihov je progon bio opomena svima što će se dogoditi svakome tko se ne slaže sa službenom politikom nove vlasti. Ekonomska nesigurnost proizlazila je iz ekonomske blokade i izolacije s Istoka i Zapada, kroz koju je Jugoslavija prolazila baš u vrijeme najkritičnijih procesa optiranja.

³⁷ Izjava M. C. dana autoru 12. VII. 1998.

Četvrti uzrok bez obzira na to što smo se opredijelili za interpretaciju o nepostojanju društvene elite koja je vodila egzodus, bio je povezan s vrlo snažnom i učinkovitom službenom i neslužbenom promidžbom talijanskih državnih i nedržavnih institucija koja je širila paniku i smušenost talijanskog puka u Istri. Kao što to obično biva ugroženi su *ezuli* (koji to još nisu postali) bili instrumentalizirani a sami nisu bili svjesni toga u obrani talijanskog identiteta uglavnom zbog vanjsko-političkih interesa.

Prijelomni trenutak za donošenje konačne odluke o odlasku za jedan dio talijanskog stanovništva bila je akcija (Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte, JNOF-e) potpisivanja peticije za priključenje Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji krajem kolovoza i početkom rujna 1945. godine. Dokumenti iz tog razdoblja potvrđuju probleme na koje su nailazili. Primjerice, peticija je uspjela u svim krajevima na Labinštini osim u mjestima Rabac Sv. Lovreč, Kožljak i Zagorije. Objašnjenje nepotpisivanja 235 osoba iz ovih mjesta predstavnici JNOF-e nalaze u činjenici da "... ovdje ima mnogo mornara, koji imaju vezu sa Trstom i na kojih je djelovala unekoliko i neprijateljska propaganda, nekoji su se pak bojali posljedica tih potpisa i kazali su da oni ostanu neutralni i smatraju se Istrani, ništa više. Možda je i ovdje-koliko djelovala reakcionarna propaganda za autonomiju."³⁸ Ozna je nad tim ljudima odmah uvela nadzor. Prema jednome izvješću Narodne milicije s kraja 1945. godine i žene su također sudjelovale u ovom "protuhrvatskom" i "protujugoslavenskom" otporu talijanskoga građanstva prenoseći propagandni materijal iz grada u grad.³⁹

Peti uzrok, onaj neposredni odigravao se u jugoslavenskoj zoni B. Nad talijanskim je stanovništvom vršen s jedne strane planski pritisak, a s druge neplanski, spontani kao posljedica loše i samovoljne politike lokalnih vlasti na terenu, materijalnih interesa i osvete.⁴⁰

Emigracija je bila trovrсна: putem opcija, otpuštanjem iz državljanstva i iseljavanje ilegalnim putem. Ono je obilježeno različitom dinamikom pojedinog načina iseljavanja. U svakom slučaju najbrojnije iseljavanje povezano je s opcijama, odnosno Prvim sporazumom o opcijama 1948. godine i ono čini čak 92,8 % svih poslijeratnih opcija iz Istre za talijansko državljanstvo.⁴¹

Drugim sporazumom o opcijama⁴² za talijansko državljanstvo, koji je od jugoslavenske vlade prihvaćen 1951. godine, riješene su gotovo sve izjave o opcijama do kraja 1953. i one prestaju, a od tada jača iseljavanje

³⁸ DAP, ONOI (1945.-1946.), kut. 10., Izvješće JNOF Labin, od 6. IX. 1945.

³⁹ DAP, ONOI (1945.), kut. 9, Izvješće Narodne milicije za Istru od 30. XI. 1945. br. 1769. Saznajemo da su četiri Vodnjanke, talijanske nacionalnosti zaposlene u Puli bile uhvaćene s "reakcionarnim lecima" na povratku kući te su predane na postupak Ozni. O njihovoj sudbini kasnije ništa ne doznajemo.

⁴⁰ C. COLUMI, L. FERRARI, n. dj.

⁴¹ A. LAUŠIĆ, n. dj., 47.

⁴² *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 1/1951., br. 12/1951.

otпустom iz jugoslavenskog državljanstva. Taj oblik emigriranja (legalnog) bio je intenzivan u 1956. i 1957. godini, a nakon 1969. potpuno prestaje.

Prestankom mogućnosti optiranja i ograničenoga iseljavanja otпустom iz državljanstva, od 1954. do 1955. počinje razdoblje ilegalnog iseljavanja (bježanje preko granice). Nakon rješenja Tršćanske krize i kontrola granice je bila slabija. Konačno, posljednji val iseljavanja nakon 1959. svoju najveću razinu doživljava 1964.⁴³

Uz opcije i optanate iz jugoslavenskog državljanstva u talijansko kao najdinamičniji i najopsežniji oblik iseljavanja, treba imati na umu da je i znatan broj Hrvata odlazio u Italiju, a odatle u druge zemlje nelegalnim putem, motiviran raznim negativnim političkim (kolektivizacija, nacionalizacija, konfiskacija) i gospodarskim čimbenicima (ekonomska kriza, propast privatnog sektora). Najčešće su se iseljavali u prekomorske zemlje, u Australiju, Južnu Ameriku, a zatim u SAD i Kanadu.⁴⁴

Izbjegle obitelji nakon 1945., posebice one koje su napustile svoj zavičaj bez pravih razloga već kao dio mase zahvaćene kaotičnim događajima i panikom pred neizvjesnošću, najteže su proživljavale dane izbjeglištva. Prema sjećanjima M. P. iz čije su obitelji neki članovi također napustili svoj zavičaj, pravih razlog za odlazak nije bilo: "... Vinko nije mora ujtii... ja ne znan zač je pobega. On je kada je bija rat radia neki put s kamionom za Nijemce (za poluvojnu radnu organizaciju TODT, op.a.) i sada se uplašija, velja uod straha da će ga ubit ili da će u zatvor. Jedan dan samo je uša (pobjegao, op.a). Ni ga bilo mesec dan a onda se je javia iz Italije... da će otići u Argentinu. Da, da, otiša je u Argentinu. To je bilo 1946. Oni put je to bilo strašno".⁴⁵

Kakvi su to podijeljeni osjećaji trgali dojučerašnje savezništvo i "...bratstvo iskovano krvlju..." najbolje se može razabrati iz događaja od 31. svibnja 1945. koji su potresli Rovinj. Rovinj je već od ranije imao u okruženju nerazvijenog istarskog radničkog i komunističkog pokreta nešto razvijeniju komunističku organiziju. Veći broj antifašista *Rovinjčana* sudjelovalo je u NOP-u. Željeli su vjerovati u *fratellanzu* iako su prve sumnje u iskrenost suživota stekli tijekom rata osjetivši neravnopravnost svoga položaja u Narodnooslobodilačkoj vojsci (NOV). Miting koji je trebao slaviti komunizam, okićen crvenim komunističkim zastavama pre-

⁴³ A. LAUŠIĆ, n. dj. 48.

⁴⁴ DAP, KNO Buje (1945.), kut. 1, Upravni odjel KNO Buje, Upravnom odjelu KNO Buzet od 17. X. 1945. br. 12/45.; DAP, ONOOI (1945.), kut. 9, Izvještaji po kotarevima, KNOO Buzet od 1. VI. 1945., b.b.; DAP, ONOI, (1945.-1946.), kut. 9, Izvještaj Upravnog odjela u Pazinu 5. VIII. 1945.; DAP, ONOI (1945.), kut. 10, Kancelarijsko poslovanje, Gradski NOO Rovinj od 31.VII. 1945., br. 1538; OUND za Istru od 25. IX. 1945., br. 964/45.; Izjava M. P. dana autoru 16. IV. 2000.; Izjava M.B. dana autoru 16. IV. 2000.

⁴⁵ Izjava M.P. dana autoru 16. IV. 2000.

tvorio se u miting protesta rovinjskih Talijana izazvan konkretnim događajima nacionalne neravnopravnosti i diskriminacije. Povod je bio novačenje rovinjskih mladića u Jugoslavensku armiju koje je po mišljenju građana bilo nakon rata nepotrebno, te nastup hrvatskih predstavnika vlasti koji su im se obratili na hrvatskom jeziku (bez prevoditelja) koji nisu razumjeli. Do tada je uvijek bio običaj da se govori prevode na talijanski. Odnos vojnih vlasti prema unovačenim rovinjskim mladićima bio je sličan onom odnosu talijanskih vojnih vlasti prema hrvatskim novacima tijekom predratnog i ratnog razdoblja. Za razliku od hrvatskih mladića u vojsci nisu dobivali cigarete ni sljedovanje, a o njima nitko nije vodio brigu. Zavladao je opće nepovjerenje i nezadovoljstvo koje se pretvorilo u aklamacijom prihvaćen zaključak kako građani Rovinja ne žele ući u takvu diskriminatorsku jugoslavensku federaciju što je talijanski nacionalistički tisak dobro iskoristio u promidžbene svrhe.⁴⁶ Jer "... ako već na početku prema nama (Talijanima op.a.) pokazuju nebrigu i netrpeljivost kako će tek biti kasnije".⁴⁷

Ono što se dogodilo u Poreču između 10. i 12. lipnja 1945. najbolje govori o raspoloženju naroda i njihovom odnosu prema brojnim uhićenjima sugrađana i represijama Ozne i vojske. Uvečer 10. lipnja uhićen je: "... Markiz (narod ga zove *conte*, op.a.) Polezini (Polesini, op.a.) te odvezen u Pazinski zatvor, ali bila je velika manifestacija sa strane građana i na većem broju seljaka, da je isti nedužan i da ga treba pustiti na slobodu, tako da je na 12. ov.mj. na večer bio natrag u Poreču gdje ga je dočekala velika masa naroda".⁴⁸

Na lokalnoj razini vlasti, znači onoj koja je neposredno u doticaju s narodom, često se moglo primijetiti da se jedno govorilo a drugo radilo, što je izazvalo nevjericu i u Hrvata, a kamoli Talijana koji su se zbog takvih događaja već od svibnja 1945. osjećali ugroženo. Stoga su javno iskazivali svoje negodovanje i tražili da se javno izrekne obrazloženje u slučaju uhićenja ne samo Polesinija već i drugih građana Rovinja, što se u to vrijeme pred narodom skrivalo.⁴⁹

Razmišljanje o suživotu Talijana i Hrvata bilo je među Hrvatima dvojako. Staro stanovništvo koje nije razumjelo novu politiku nakon rata još uvijek je na te odnose gledalo na način D.I. iz Sv. Martina koji je na kotarskoj skupštini u Buzetu 22. srpnja 1945. rekao: "Sada ćemo Talijanima malo popustiti, odnosno zažmiriti na jedno oko, ali kad bude moment ćemo im mi već pokazati, kao što su i oni nama".⁵⁰ Većina zastupni-

⁴⁶ "Rovigno proletaria e partigiana non vuole l'annessione alla Jugoslavia", *L'Arena di Pola*, 7. III. 1946.

⁴⁷ Izjava S. C. dana autoru 23. III. 2000.

⁴⁸ DAP, ONOI (1945.-1946.), kut. 10, Izvješće od 13. VI. 1945., br. 231.

⁴⁹ DAP, ONOI (1945.-1946.), kut. 10, Izvješće od 22. VI. 1945., br. 354.

⁵⁰ DAP, ONOI (1945.), kut. 9, Izvještaj KNOO Buzet od 22. VII. 1945.

ka ipak nije mislila tako barem ne javno. Službeno se zastupala politika fratelanze.

Druga je faza počela odmah nakon rata 1945. i trajala do potpisivanja Mirovnog sporazuma s Italijom 1947. godine. Kao što je prva faza egzodusa obilježena političkim motivima, tako je ova obilježena gospodarskim. To pokazuje socijalni sastav većine ezula. Trgovci i obrtnici odlaze iz Istre zbog ekonomskih i društvenih mjera koje su imale za cilj stvaranje novoga društvenog poretka, a u jednom su trenutku poprimile nacionalne dimenzije i bile su usmjerene protiv talijanskih poduzetnika i posjednika. U toj fazi odlazi talijansko stanovništvo iz Pule nešto prije nego što je anglo-američka uprava zamijenjena jugoslavenskom.

Odlazili su u Italiju talijanskim brodovima i za razliku od svojih sunarodnjaka iz Rijeke i Dalmacije koji su svoje domove napustili pod nadzorom Ozne (kasnije Uprave državne bezbjednosti, Udbe) i Narodne milicije, istarske su ezule nadzirali i štitile anglo-američke vojne vlasti. Prema sjećanjima optanata iz Rijeke mogli su sa sobom ponijeti samo prtljagu težine 50 kg i svotu od 20.000 lira, a to je mogla ponijeti "glava obitelji" (capofamiglia), dok su 5.000 lira mogli ponijeti ostali članovi obitelji koji putuju s njim.⁵¹

Nakon potpisivanja Mirovnog ugovora u veljači 1947. egzodus je primio veće razmjere zato što počinju službene opcije koje su Ugovorom predviđene. Vrhunac dosižu 1948. godine potaknuti pojedinačnim primjerima tragičnih događaja u kojima se ogledala nesposobnost, netolerantnost, bahatost tadašnjih lokalnih vlasti. Sve je to dovelo do trećeg vala egzodusa 1951. godine.⁵²

Na temelju članka 79. Ugovora o miru od 10. veljače 1947. Jugoslavija je bila ovlaštena da zaplijeni i likvidira svu talijansku imovinu (dobra, prava i interese) talijanskih fizičkih i pravnih osoba, koja se nalazila na tom teritoriju 15. rujna 1947. kada je mirovni ugovor stupio na snagu. Jugoslavija je imala pravo raspolaganja imovinom do visine njezinih reparacijskih zahtjeva prema Italiji, a Italija je obvezna za tu imovinu namiriti svoje građane. Optantska imovina koja nije bila ponuđena na otkup blokirana je dok se o tome ne postigne sporazum. Talijanska imovina na području Zone B STT regulirana je tek Osimskim sporazumom od 10. studenog 1975.

Analizirajući represivne mjere koje su natjerale one obične, politički nepismene ljude na egzodus, zaključujemo da su bitno ugrožavale životne interese običnog čovjeka bez obzira na nacionalnost. Među stanovnicima Bužeštine ali i drugih istarskih krajeva još je uvijek živo sjećanje na događaje nasilnog privođenja ljudi za izgradnju pruge Lupoglav-Štalije. Ljudi još pamte da su radovi na pruzi bili u vrijeme poljskih radova u ko-

⁵¹ C. COLUMI, L. FERRARI, n. dj., 84.

⁵² DAP, KNOO Poreč (1948.-1951.), kut. 123, 159, Optanti.

jima je najviše sudjelovalo seljačko stanovništvo i dio gradskoga puka koji je zbog ovog ili onog razloga natjeran na rad.⁵³

Narodna je vlast provodila obvezatan otkup poljoprivrednih proizvoda u vrijeme oskudice što možda i ne bi bio problem da se otkup nije provodio represivnim metodama specifičnim za staljinizam ili ratni komunizam. Tako su u Istri 1949. izmišljeni kulaci (ova je socijalna kategorija za istarsko društvo i gospodarske prilike posve neprimjerena).

U to vrijeme vodila se kampanja za drugi narodni zajam, kada je svaka općina preuzela obveze i namjeravala ih po svaku cijenu ostvariti u neakvom internom natjecanju. Slična se situacija dogodila na izborima u ožujku 1950. godine kada se svako mjesto natjecalo da na izbore izađe 100% birača. U tim euforičnim trenucima često su bila povrijeđena osnovna ljudska prava.⁵⁴

Zbog svih ovih primjera represije koji su se brzo pročuli cijelim područjem Istru su napustili radnici, seljaci, ribari, bivši partizani a zatim i komunisti otpušeni za potporu rezoluciji IB-a bez obzira na nacionalnost.⁵⁵ Ostali su optirali za vrijeme iseljavanja u bivšoj Zoni "B" nakon sporazuma iz 1953. koji su se protegnuli još godinu dana nakon Londonskog memoranduma 1954. kada je Zona "B STT" pripala jugoslavenskim civilnim vlastima, odnosno Narodnoj Republici Sloveniji i Narodnoj Republici Hrvatskoj.⁵⁶

Socijalna strana egzodusa

Čini se da je ova povijesna epizoda egzodusa jedna od najmanje ispitivanih i prema podacima najkontradiktorniji događaj koji se dogodio na ovim prostorima polovinom 20. stoljeća. I pored toga što su napisane brojne studije i što je prošlo više od pola stoljeća od ovih događaja duhovi se još nisu smirili što govori o teškim traumama u sklopu povijesti obitelji.⁵⁷ U tim procesima uvijek postoji onaj osobni odnos pojedinca prema konkretnim događajima, posebice onima u kojima i sami sudjeluju, a koji radikalno mijenjaju sudbinu ljudi. Povijesna analiza neće time izgubiti na objektivnosti ali može dobiti onaj potreban kolorit subjektivnog razumijevanja povijesti.

Statistike koje crpimo iz djela talijanske historiografije govore nam o kategorijama ezula. Tako je prema popisu 150 tisuća izbjeglica otkrive-

---

⁵³ "Na svim radištim pruge Lupoglav Štalije sve se više razvija pokret za visoku produktivnost", *Glas Istre*, br. 83, 1. i 25. X. 1948.

⁵⁴ Izjava B. G. i M. P. dana autoru 23. III. 1999.

⁵⁵ DAP, KNOO Poreč (1948.-1951.), kut. 69-71,100, 123, 159. Optanti.

⁵⁶ Istru su tako već 1947. napustili profesor Giulio Smareglia koji je već od 1944. čak i član Komiteta narodnog oslobođenja sastavljenog od deset članova i njegov prijatelj Steno Califfi, također član istog komiteta.

⁵⁷ Izjava G.B. data autoru 15. VII. 1998.

no da najveći broj ezula, čak 45,6 %, pripada sloju seljaštva, radništva i ribara, 17,6 % službenicima i rukovodiocima, 7,7 % trgovcima i obrtnicima, 5,7 % slobodnim profesijama i 23,4 % onima koji ne spadaju u ove kategorije, primjerice starci, umirovljenici i nezaposleni.⁵⁸ Jedan manji broj optanata iskoristio je priliku opcije iz zatvora jer su bili optuženi kao narodni neprijatelji, saboteri ili kao reakcija, dok je zapravo bila riječ o kriminalcima i krijumčarima. Ovi su zahtjevi dolazili iz kaznonice u Mariboru tijekom travnja 1948.⁵⁹

Vidimo da su ezuli pripadali svim društvenim slojevima, što odmah daje do znanja da nije postojala neka "elitna" skupina ili sloj koji je povukao ostale u egzodus.⁶⁰ Ipak se mora priznati da je to bila odluka većine svih izbjeglih. Odluke su se dakako donosile nakon dugog i zdvojnog razmišljanja. Nije bilo lako donijeti odluku o nepovratnom odlasku iz zavičaja. No, o tome nešto kasnije. Dakle, izbor je učinjen slobodno osim u Puli (zona A) u kojoj za vrijeme anglo-američke uprave talijansko stanovništvo nije moglo računati s adekvatnom i dovoljnom pomoći Italije. U to vrijeme Italija, osiromašena ratnim naprezanjima, nije mogla pružiti izbjeglicama bolje utočište od izbjegličkih logora i kampova.

U procesima egzodusa nastajale su brojne izbjegličke i prognaničke organizacije koje su pomagale izbjeglim osobama pokušavajući više karitativno ublažiti posljedice i traume izbjeglištva. Prve su prognaničke organizacije nastale još 1943. godine nakon kapitulacije Italije u vrijeme spomenutog "crnog egzodusa". Nastale su kao zajedničke organizacije giuliano-dalmate koje su okupljale prognanike s teritorija Julijske krajine i Dalmacije. Ovi su odbori bili provizorne i lokalne važnosti jer su i nastali u trenutku spontanog okupljanja talijanskog stanovništva. Godine 1947. već je osnovan Nacionalni odbor za Julijsku krajinu i Zadar (Comitato Nazionale per la Venezia Giulia e Zara) čija je zadaća bila okupiti sve one, poglavito Talijane, koji su se htjeli preseliti u Italiju.

Prve poratne godine u Rimu je s istim ciljem ali na razini talijanske vlade otvoren Julijski odbor (Comitato giuliano). Odbor je prema dopisivanju Antonia De Bertija, Cipriana Facchinettija i Bonomija imao zadaću skrbiti se ne samo za prognanike iz Julijske krajine i Dalmacije, već i za sve one deportirane Talijane koji su se vraćali iz njemačkih, engleskih i američkih zarobljeničkih logora.

U tom je smislu rad Antonija De Bertija bio dosta kritiziran od lokalnih Talijana ponajprije zbog toga što je ovaj političar bio po svoj prilici samozvani predstavnik prognanika Julijske krajine. On naime, nije bio demokratski izabran predstavnik koji je protežirao politiku Julijskog odbora u Rimu, zastupao je ideju masovnog egzodusa najprije kod talijan-

---

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ DAP, Narodni odbor Kotara Pula (dalje: NOK Pula) (1948.-1949.), kut. 10, br. 293.-300.

⁶⁰ DAP, KNO Poreč (1948.-1951.), kut. 69, 70, 71, 73, 85.

skog ministra vanjskih poslova, a zatim i premijera Alcide De Gasperija. Osim toga činjenica je da se ovaj odbor nije baš najbolje slagao s gradskim odborom CLN-a u Puli. Ipak 1947. dolazi do fuzije Julijskog odbora u Rimu s Odborom Gornje Italije, Julijske Krajine i Zadra u novu organizaciju, već spomenuti Nacionalni odbor Julijske krajine i Zadra.

Pregledavajući dokumente o zahtjevima optanata za izvoz (uvoz) pokretnina u Italiju iz hrvatskog dijela Istre može se prije svega pratiti imovinsko stanje izbjeglica. Naime, svi oni koji su do 1948. godine već na različite načine napustili Istru ili oni koji su je tek spremali napustiti morali su podnijeti zahtjev Ministarstvu vanjske trgovine NR Hrvatske za izvoz pokretnina ako su namjeravali sa sobom uzeti svoje pokušstvo ili neku drugu pokretnu imovinu.

Zahtjev se prosljeđivao preko kotarskoga narodnog odbora, odnosno gospodarske komisije koja je na licu mjesta određivala koliko se i koja pokretna imovina može odnijeti u Italiju. Što se tiče pokušstva, alata, knjiga i dr. nije bilo ograničenja i u načelu se moglo sve iznijeti. Ograničenje izvoza pokretnina odnosilo se jedino na domaće životinje, hranu i vino. Zašto? Razlog je samo jedan. U Istri je prvih godina poraća vladala velika oskudica i glad tako da je konfiscirani višak upućivan u Fond narodne pomoći iz kojeg je veći dio distribuiran najsiromašnijim obiteljima po cijeloj Istri dok je drugi zadržan kao robna rezerva.⁶¹

Socijalno-imovinsko stanje optanata na Poreštini je raznoliko, kao što je raznolik njihov socijalni i nacionalni sastav. Kako su to uglavnom bile građanske talijanske obitelji, njihovi su popisi bili podulji s navedenim dijelovima pokušstva, namještaja, knjiga, strojeva i sl. Bile su to doista imućne obitelji koje su uz to posjedovale veće količine hrane i vina. S druge strane pratimo zahtjeve i rješenja srednje imućnih i siromašnih obitelji čiji se inventar mogao popisati na pola stranice. Mnogi su sa sobom ponijeli tek nekoliko za njih najpotrebnijih stvari (stol, stolice, krevet, komodu, plahte, poplune (pokrivače), zimsku odjeću i obuću, knjige, slike itd.).⁶²

Po socijalnom su sastavu pripadnici različitih društvenih grupa obrtnici, trgovci, poljoprivrednici i slobodne profesije. Najviše je poljoprivrednika, među njima i jedan manji broj Hrvata. Zahtjevi su obuhvatili nekoliko mjesta kotara Poreč kao što su Vrsar, Tar, Višnjana, Vižinada, Poreč, Bukići i dr. Najviše je zahtjeva dolazilo u tom kratkom razdoblju s kraja 1948. i početka 1949. iz Višnjana, Poreča i Vrsara. Odlazak velikog broja optanata iz gradova, posebice trgovaca i obrtnika, ozbiljno je ugrozilo gospodarstvo i normalan život u istarskim gradovima, posebice u Puli.

Ovaj kronični nedostatak obrtnika i malih poduzetnika osjetio se 1949. godine. Vlasti su vjerovala da mogu obnoviti poduzetništvo kroz

⁶¹ DAP, KNOO Poreč, (1948.-1949.), kut. 69, Optanti.

⁶² DAP, KNOO Poreč, (1948.-1949.), kut. 69, Optanti.

model zadružnih obrtničkih radnji, no to nije išlo baš tako lako: "... Obrt u našem kotaru se jako smanjio uzrokom što je mnogo malih obrtnika optiralo za Italiju te su ili otišli ili će otići u Italiju zato je potrebno drugovi stvoriti novi kadar-obrtnika davanjem novih učenika na izučavanje i stvoriti lokalna obrtna poduzeća i time ćemo pojačati narodnu privredu i izvršiti zadatke koje smo si dali....za izvršenje petogodišnjeg plana. Na našem području imamo sljedeći broj obrtnika: 23 kovača, 6 mehaničara, 16 stolara, 34 postolara, 9 brijača, 4 limara, 33 krojačice i 20 krojača, ukupno 145 obrtnika koji imaju redovite dozvole. Kolara imamo na kotaru malo i ovi su optanti te će za skorije vrijeme otići".⁶³

Povrat male privrede nije se mogao uklopiti u procese podržavljenja, odnosno područstvljenja. Ipak, pokušali su od napuštenih radionica i ostavljenog alata stvoriti zadružne radionice ili privredna poduzeća. Ovaj je proces započeo već 1947. godine nakon prvih valova iseljavanja.

Početakom 1949. Hrvat K. E. iz Višnjana tražio je dozvolu za izvoz pokretne imovine koji mu je odobren, ali je u rješenju reducirana izvoz određene količine hrane. Tako je primjerice K. E. tražio dozvolu za 40 kg brašna, ali mu je dozvoljen izvoz 30 kg brašna. Umjesto 40 litara vina mogao je izvesti 30 litara, a od 5 litara rakije dozvoljeno mu je 4 litre s obrazloženjem da su u pitanju samo dva člana obitelji.⁶⁴

Slično je prošla njegova sugrađanka B. O. kojoj je oduzeta krava, 3 košičke, puran, 160 kg bijelog i 200 kg žutog brašna, 110 kg krumpira itd. Od 6.200 litara vina koliko je tražila za izvoz mogla je u Italiju ponijeti tek 90 litara.⁶⁵

Takvih rješenja koja su donijeta na temelju kriterija jednog čovjeka koji je obavljao dužnost referenta Gospodarske komisije kotarskog NO-a u Fondu optanata ima 1.679 od 2.749 zahtjeva.⁶⁶

Primjer egzodusu građana Pule

Što se događa u najvećem istarskom gradu u razdoblju od 1945. do 1947.? Kakve su to političke i društvene prilike u njemu vladale, a koje su natjerale veliku većinu građana da napuste svoj grad? Već 9. lipnja 1945. kao rezultat razgovora jugoslavenskih i angloameričkih predstavnika stvorena je demarkacijska Morganova crta. Istra je podijeljena na dvije Zone: A i B. Pula je pripala Zoni A, što znači da je potpadala pod Vojnu savezničku upravu. Problem se u ovim zonama nije očitovao u socijalnom već nacionalnom i kulturnom smislu.

⁶³ DAP, NOK Pula (1949.), kut. 1, Zapisnik o radu V. redovnog zasjedanja KNO Pula od 30. I 1949.

⁶⁴ DAP, KNOO Poreč, (1948.-1949.), kut. 69, Optanti.

⁶⁵ DAP, KNOO Poreč, (1948.-1949.), kut. 69, Optanti.

⁶⁶ DAP, KNOO Poreč, (1948.-1949.), kut. 69, 70, 71, 100, 123, 159, Optanti.

Područje Zone B (Vojna uprava Jugoslavenske armije, VUJA) bilo je prekriveno mrežom narodnooslobodilačkih odbora, kasnije samo narodnih odbora, kao organima nove vlasti. Stoga su talijanske političke snage u ovom dijelu Istre bile na različite načine sprječavane u svojoj političkoj djelatnosti. Tu su organizacije talijanskih političkih snaga mogle djelovati samo ilegalno.

Jedina organizacija bila je STAU-UAIS (Slavensko-talijanska antifašistička unija - *Unione antifascista italo-slava*) koja je bila dio hrvatskog antifašističkog pokreta otpora (s izrazito klasnim programom), a onda i dio (što je malo čudno) hrvatskih nacionalnih snaga. Puljska organizacija UAIS-a prolazila je kroz brojna iskušenja u razdoblju 1945.-1947. Osnovno pitanje oko kojega su se diferencirale političke snage u Puli, bilo je jednostavno: ili će se prikloniti Italiji gdje se "... demokratske i antifašističke snage još trebaju izboriti za neko pravednije društvo" ili Jugoslaviji gdje su "... takvi procesi već pokreniti radikalnim socijalnim i političkim reformama ..." ⁶⁷

Druga organizacija bila je STAUŽ-UDAIS (Slavensko-talijanska antifašistička unija žena - *Unione donne antifasciste italo-slave*) u Puli koja je nastavila svoj rat i nakon rata za ujedinjenje Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji ali i za "... pravednije socijalističko društvo". Organizacija je bila vrlo dobro organizirana i brojna, a u kratkom vremenu mogla je okupiti oko 6.000 žena. Samo na Prvoj konferenciji STAU-UAIS-a grada Pule 18. kolovoza 1946. u kazališnoj zgradi okupilo se oko 800 žena delegatkinja. Ova se konferencija dogodila neposredno prije odlaska jugoslavenske delegacije na Mirovnu konferenciju u Pariz. Bila je to po sjećanju Nevie Zakinje, jedne od vodećih žena ove organizacije, konferencija koja je optuživala aktualnu vlast za glad, nezaposlenost, neusklađeno školstvo i zapuštenu zdravstvenu i socijalnu skrb. Poruka žena s konferencije vojnim vlastima i talijanskim građanskim snagama bila je: "... Kunemo se da ćemo nastaviti borbu naših palih sinova ... Krv naših boraca odredila je naše granice." ⁶⁸

⁶⁷ Romano KUMAR, "Anglo-američka vojna uprava i uloga Slavensko talijanske antifašističke unije (STAU) od 1945.-1947. u Puli", PM, 15, Pazin 1987., 243.-253. Na prvom kongresu STAU-UAIS-a u Trstu 12. kolovoza 1945. određene su programske smjernice u poratnom razdoblju, posebice one koje se odnose na grad Pulu. Zaključci su prema sjećanju Romana Kumara, jednog od sudionika događaja iz toga razdoblja, bili: "...Osigurati nedjeljivost grada od njegove okolice, odbijajući sve prijedloge podjele ovog teritorija; Boriti se do kraja protiv ostataka fašizma, braniti i jačati bratstvo između Talijana i Hrvata, kao i demokratske tekovine; Čuvati, jačati i njegovati progresivan razvoj demokratske vlasti, braneći suverenitet i jačajući organe narodne vlasti i njegove institucije i poštivati slobodu vjere i savjesti, da razlike u ideologijama, ne mogu ometati iskrenu suradnju svih antifašista".

⁶⁸ Nevia ZAKINJA, "Uloga i akcije Slavensko-talijanske antifašističke unije žena Pule u borbi za sjedinjenje s maticom zemljom (1945.-1947.)", PM, 15, Pazin 1987., 237.-241.

Godina 1946. bila je godina gladi i velikih nesreća građana Pule koje su radikalno zaoštrevale ionako zaoštrene i napete odnose političkih suparnika. STAU-UAIS pokušava organizacijom zadruga i besplatnom prehranom najsiromašnijih slojeva pulskoga građanstva ublažiti teške socijalne prilike.

S oslobođenjem 1945. ukazala se prilika za obnavljanje djelatnosti gradskog CLN-a. Nova politička situacija nalagala je ujedinjavanje svih talijanskih nekomunističkih (poglavito građanskih) antifašističkih političkih snaga kako bi se suprotstavile snažnom naletu "projugoslaven-skih" (filojugoslava) elemenata. Tako je obnovljena djelatnost ove organizacije koja je svoje sjedište imala u Trstu, a osnovali su je građani i *ezuli* iz istarskih gradova i povjerenici aktivisti koji su djelovali ilegalno u zoni pod upravom jugoslavenske armije. CLN je zbog politički vrlo napete situacije okupio različite političke snage (čak i neke članove talijanske socijalističke, komunističke i bivše fašističke stranke) čiji je osnovni zadatak bio pomoći talijanskim istarskim obiteljima, a zatim i organizirati otpor protiv hrvatskih "okupatora". Instrument propagande ali i pokazatelj programskih smjernica i političkih direktiva bile su novine *Grido dell'Istria* koje su se počele tiskati u Trstu u srpnju 1945. Treba reći da je proklamirani demokratski program CLNI-a (*Comitato Liberazione Nazionale dell'Istria*, Nacionalni oslobodilački odbor Istre) bio u neskladu sa stvarnim političkim djelovanjem.⁶⁹

U rujnu 1945. u Trstu je održana konvencija predstavnika CLN-a Trsta, Gorice, Pule i Rijeke na kojem je donesen zaključak o koordinaciji političkog rata i otpora "jugoslavenskim posezanjima za talijansku zemlju". U siječnju 1946. vodstvo CLN-a za Istru, u kojem su vodeću ulogu imali predstavnici liberala i socijalista izdaje proglas upućen istarskim Talijanima: "Istriani...(....) svi čujete poziv! Svaki grad svako mjesto treba se stisnuti u jedinstveni front otpora protiv... brutalnog i tvrdoglavog okupatora".⁷⁰ Tajni povjerenici u Zoni B nisu imali težak zadatak da po-

⁶⁹ C. COLUMMI, L. FERRARI, n.dj., 136.-137. CLNI se zalagao za pravdu i slobodu, mirni suživot Talijana i Hrvata, a u novinama *Il Grido dell'Istria* od 26. VIII. 1945. u članku "Al popolo istriano" predstavlja osnove ovog programa: - Želimo da (se): 1) odnosi između Talijana i Slavena temelje na jednakosti prava i obveza; 2) općinska vijeća izaberu na slobodnim narodnim višestranačkim izborima od zastupnika svih političkih stranaka; 3) jamči sloboda tiska i misli (uvjerenja); 4) Svaki Talijan, Hrvat i Slovenac slobodno izražava svoju nacionalnost bez vanjskih utjecaja; 5) jamči slobodna aktivnost svake političke stranke koja se bori za socijalni boljitak naroda; 6) zakonima zaštititi život i pravo i sloboda te da svi zakoni vrijede za sve; 7) nikome ne da pravo da bez zakona i mjere kažnjava; 8) jamči normalan život radničkoj klasi i sindikalna zaštita prava i interesa te sindikalnu kontrolu cijena; 9) izbacivanje fašista iz političkog života... 10) prizna pravo Talijanima da u onim krajevima gdje predstavljaju većinu sami organiziraju administraciju ... isto tako i Slovencima i Hrvatima".

⁷⁰ C. COLUMMI, L. FERRARI, n. dj., 140.

kolebaju dezorijentirani narod, koji se počeo osjećati ugroženim politički trapavom, nasilnom i često nerazumljivom politikom nove vlasti.

Što se u razdoblju 1945.-1947. događalo u Istri i gradu Puli koji su se u to vrijeme nalazili u Zoni A pod anglo-američkom upravom? Pripadnici Jugoslavenske armije posve su oslobodili grad tek 5. svibnja kada je palo jako njemačko uporište Muzil. Padu Muzila "kumovala" su dvojica Puljana, jedan komunist (Romano Kumar) i jedan socijalist (Steno Califfi) uspjevši pronaći cijevi kojima se Muzil opskrbljivao vodom. To ističem zato što će njih dvojica uskoro postati najljući neprijatelji. U grad dolaze i neki budući članovi gradskog NOO-a. Većina članova gradskog narodnog odbora bili su Talijani, radnici, članovi komunističke, socijalističke i republikanske partije. Drugog svibnja 1945. u školi "G. Giusti" (danas Osnovna škola "Tone Peruška") na Poljani Sv. Martina službeno je osnovan Gradski NOO za Pulu. U Odbor su ušli radnik Franjo Nefat kao predsjednik, učitelj Giovanni Velich (Ivko Velić) kao sekretar te članovi zaduženi za pojedine odjele Josip Matas-Andrić, Umberto Camicioli, Steno Califfi, Giovanni Fiorentin, profesor Carlo Gonan, dr. Stanislao (Stanislav) Batteli, dr. Egon Maroević (Marojević), Bruno Brenco, Stefano Stell, i dva člana KPH.

Sjećanje Ferruccia Neffata, jednog od vodećih ljudi antifašističkog pokreta grada Pule, značajno je za analizu općeg stanja antifašističkih snaga u gradu. On tvrdi: "Od kapitulacije Italije do oslobođenja, u Puli nisu djelovali ni CLN, KPI, PSI, Partito socialdemocratico, Partito d'Azione itd. Antifašistički pokret u Puli bio je jedinstven, dobro organiziran....a tek nakon oslobođenja i dolaska anglo-američkih jedinica u Pulu, došlo je do razbijanja radničkog i demokratskog pokreta i stvaranja dva fronta: jednog za priključenje Jugoslaviji i drugog za priključenje Italiji. S jedne strane bili su: KPJ, Jedinstveni sindikati, SKOJ, USAOH, Narodna fronta, APJG, a s druge strane KPI, PSI, PSD, DC, Sindacati Giuliani, Partigiani Italiani".⁷¹ Prema kasnije izraženom sjećanju Stena Califfija, jednog od najvažnijih eksponenta CLN-a, trojica članova odbora bili su uvjereni "jugoslavenski nacionalisti".⁷²

Mario Jadrečić se sjeća da je već u ratnom razdoblju zapazio snažnu nacionalističku notu u hrvatskih partijskih kadrova.⁷³ Koliko god prikri-

⁷¹ Franjo NEFFATA, "Moj rad u omladinskoj organizaciji Pule i u partizanskim jedinicama u", *Revolucionarni omladinski pokret u Južnoj Istri 1918-1945*, Pula 1988., 90.

⁷² C. COLUMMI, L. FERRARI, n. dj., 145.

⁷³ Izjava Marija Jadrečića od 8. VI. 2000. Naime, u to je vrijeme istarsko partijsko vodstvo u Pulu poslalo Gašparovića koji nije znao talijanski i kao takav nije puno bio od koristi. Zamijenio ga je Vence Mihić koji je imao zadaću povezati se s talijanskim antifašistima, posebice studentima i učenicima. Da bi to mogao ostvariti morao je doći u kontakt s odvjetnikom Muggiom-Pitaccom kod kojeg su se sastajali. Prolazeći gradom pred jednom "farmaciom" (apotekom) Mihić je upitao Jadrečića što misli kako će se zvati farmacia kad oni oslobode grad. Jadrečić mu je odgovorio da ne bi slučajno na sastanku spomenuo nacionalnu politiku KPH jer bi tada bilo sve izgubljeno. Sa studentima je trebao razgovarati na platformi antifašizma i ništa više.

vali svoje nacionalne osjećaje oni su se kroz ispade pojedinih partijskih dužnosnika i te kako jasno ocrtavali stvarajući u talijanskih “drugova” osnovanu sumnju u iskrenost “internacionalizma i *fratellanzze*”. Znajući za ovo, nije nimalo čudno što su se nekadašnji ratni saveznici i drugovi razišli i postali neprijatelji. Svi se suvremenici tih događaja slažu u jednom: “Razlaz hrvatskih komunista i talijanskih antifašista rezultat je nerazumne i pogrešne politike partijskog vrha u doba političke euforije nakon oslobođenja.”⁷⁴

Solidarnost talijanskih komunista, socijalista, liberala, demokršćana i ostalih koja se mogla vidjeti 1943. u nastojanju da organiziraju Odbor javnog spasa u svibnju 1945. nestala je kao da nikad nije ni postojala. “Partizanska okupacija” Pule, kako su je nazvali talijanski nacionalisti trajala je 45 dana koji su u kolektivnu memoriju optanata ušli kao “dani terora, neizvjesnosti, deportacija, ubojstava”.⁷⁵

Talijanski građanski političari, poznati još iz međuratnog, “parlamentarnog” vremena fašističke vlade, sastali su se tjedan dana nakon oslobođenja Pule, 9. svibnja u liceju *Carducci*, kako bi stvorili Građanski odbor Pule. Sastanak je bio tajan, a cilj je sastanka bio artikulirati teoretsku i organizacijsku bazu “borbe zaštite talijanstva”.⁷⁶

Naravno, program je bio proširen zahtjevima da Istra ostane u Italiji te da se s obzirom na vezanost dvaju naroda u povijesti Slavenima (Hrvatima i Slovencima) daju sva nacionalna prava, odnosno jamče sva nacionalna prava kao nacionalnim manjinama, a sve to na temeljima Atlantske povelje.

Građanski odbor Pule postao je organizacijska jezgra budućeg CLN-a organizacije koja je okupljala “*elementi filoitaliani*”. Njihova “antijugoslavenska” djelatnost posebno je usmjerena prema radnicima grada jer su to bili jedini društveni slojevi koji su se još kolebali između nacionalnoga i klasnoga. Tijekom 1945. i djelomice 1946. radnici su pokazivali svoju lojalnost, međutim u lipnju su izbili štrajkovi radnika u znak protesta prema zaključcima Pariške mirovne konferencije. Tada je prema talijanskim izvorima (koji su ove događaje vjerojatno predimenzionirali) oko 40 % radnika brodogradilišta *Scoglio Olivi* (kasnije Uljanik) i 60 % radnika Arsenala, ukupno oko 600 radnika, organiziralo štrajk. Nakon dolaska anglo-američke vojske i uspostavljanja Savezničke uprave u gardu djelatnost Građanskog odbora se razgranala i već u ožujku 1946. na ulice Pule izlazi navodno 20.000 građana tražeći da Pula ostane u Italiji.

⁷⁴ Anonimne izjave dane autoru od 4. V. do 23. VI. 2000.

⁷⁵ P. DE SIMONE, n. dj.

⁷⁶ Isto. Na sastanku su bili nazočni: Attilio Craglietto, Francesco Jaschi, Ferucio Veronese, Anteo Lenzone, Ferruccio Sabaz, Giuseppe Bacicchi, Salvatore Astuto, Giovanni Porcari, Aldo Ferrari, Meo Petronio, Giuseppe Stefanacci, Luigi Vidris, Giovanni Bais, Francesco Giacomelli, Antonio Calvani, Mario Cadiglia, Salvatore Astuto i Antonio Ricato.

Ovo razdoblje građanskih nemira i posljednjih pokušaja da se Savezničkoj upravi, a zatim i Međusavezničkoj komisiji iskaže volja većine građana za životom u Italiji završava negdje u kolovozu 1946. imenovanjem Giorgia Dagrija za civilnog predsjednika zone A Pula naznačenog od bivšeg Građanskog odbora, odnosno CLN-a.⁷⁷ Već krajem 1945. CLN je u Puli doživljavao vrhunac političkog uspjeha realno postavši politički predstavnik građana Pule u Vojnoj savezničkoj upravi. Svoju međunarodnu djelatnost vidljivo su pojačali dvojica najuglednijih talijanskih puljskih političara: Antonio De Berti, koji je kao posljednji istarski demokratski zastupnik u parlamentu prije uvođenja fašističke diktature imao političkih veza s Rimom, i odvjetnik Franco Amoroso, nacionalni savjetnik za Istru. Obojca će kasnije održavati vrlo intenzivne veze s talijanskim ministrom vanjskih poslova, a kasnije i predsjednikom vlade Alcide De Gasperijem. Giorgio Dagri postaje 13. rujna 1945. prvi predsjednik općine, odnosno gradonačelnik Pule bez stvarne vlasti odgovoran vojnom upravitelju. Bez obzira na to što nije imao stvarnu vlast, talijanski je CLN zamijenio Gradski NOO. Gradski NOO za Pulu više nije bio predstavnik stanovništva grada pred Savezničkom vojnom upravom. Iako je NOO izgubio administrativne nadležnosti, nije izgubio pravo političkog rada.

U sedam mjeseci Anglo-američke vojne uprave inicijativa je bila na strani Talijana i CLN-a i usmjerena više na političke događaje a manje na konkretne probleme sugrađana. Tada niču talijanske organizacije koje pomažu rad CLN-a kao što su *Sindicati Giuliani* i *Partigiani Italiani*.

Već u prvim kontaktima projugoslavenskih i protalijanskih političkih udruga građana Pule mogli su se nazreti svi elementi budućih teških sukoba čije će posljedice biti radikalne. Ulog je bio velik. Ona strana koja izgubi političku bitku i svi oni koji su uz njih morat će napustiti grad.⁷⁸

Za to vrijeme Gradski NOO spremao se za konačni okršaj s CLN-om. Tijekom ožujka 1946. uslijedila je serija incidenata i provokacija. Aktivirale su se sve CLN-ove organizacije. Posebice je bila aktivna API (*Associazione partigiani italiani*, Udruga talijanskih partizana) koja je nastala u listopadu 1945., a imala je značajan utjecaj na veterane. Talijanski partizani koji su se borili zajedno s Hrvatima i Slovencima, a osjećali su se napuštenim i izigranim postavili su se nasuprot svojim bivšim ratnim drugovima organiziranim u APG (*Associazione partigiani giuliani*, Udrugu partizana Julijske Krajine), dok su se *Sindicati Giuliani* suprotstavili Jedinstvenim sindikatima. Aktivirale su se i organizacije poznatih iz međuratnog razdoblja kao što je udruga *Dante Alighieri* ili *Lega Nazionale*. Uz njih djeluje Udruga vojnih interniraca u Njemačkoj, ali i udruge koje

⁷⁷ C. COLUMMI, L. FERRARI, n. dj., 157. Dolazak angloameričke vojske i Vojne savezničke uprave prema riječima De Simonea označio je "... *drastica liquidazione del CPL...*" (drastičnu likvidaciju NOO-a).

⁷⁸ Izjava M. J. dana autoru 8. VI. 2000.

nisu imale veći utjecaj ali pokazuju politički folklor grada u tom burnom i kontradiktornom vremenu. U borbi za talijanstvo Pule pridružili su se i članovi SATA (*Sempre amici Terdi Aurelio*).⁷⁹

Kako se podizala temperatura, tako je bilo sve više primjera nasilja među sukobljenim stranama. Stoga je CLN osnovao *gruppi di difesa regolarmente organizzati* i pritom pozvao sve građane na suradnju. NOO je odgovorio organizacijom “trojki”, starim i uvijek učinkovitim ustrojem napadačkih grupa. Istovremeno Gradski NOO i talijanska organizacija UAIS, koja izdaje svoje novine *Il Nostro Giornale*, pozivaju stanovništvo grada u beskompromisnu borbu s talijanskim nacionalistima. Novinari i aktivisti *Il Nostro Giornale* posebice su zaslužni za otkrivanje pravog ubojice mladića Augusta Celle u srpnju 1946. za kojega je talijanski nacionalistički tisak (*L’Arena di Pola*) tvrdio da su ga ubili hrvatski komunisti (*titina*). Pogreb nesretnog mladića koji se trebao pretvoriti u protuhrvatsku demonstraciju bio je nakon iznošenja istine o ubojstvu spriječen. Pobjeda je bila tim veća jer je uhićeni Boschetto priznao zločin. Ovim priznanjem donekle se mijenja stajalište predstavnika Savezničke vojne uprave prema talijanskim nacionalistima te se zabranjuje djelovanje “grupe garibaldinaca” kako ih je engleski bojnik Sasson pogrešno nazivao misleći pri tome na fašističke crnokošuljaše.

Krajem ožujka 1946. nakon nekoliko mjeseci Vojne savezničke uprave CLN je uvidio da je cjelokupan položaj grada kao izoliranog otoka u “moru slavenstva” “neprirodan”, posebice što se tiče posljedica u gospodarstvu. Upravo u vrijeme dolaska Komisije za razgraničenje i brojnih delegacija CLN-a u gradu se okupilo oko 20.000 (treba biti oprezan s ovom procjenom) demonstranata na čelu s pripadnicima API-a koji su branili politička gledišta CLN-a.

Nakon stupanja na snagu mirovnog ugovora kojim je Pula potpala pod teritorij jugoslavenske federacije nasilje talijanskih iredentista doživljava vrhunac u napadima na predstavnike UAIS-a, a tom prilikom padaju i ljudske žrtve. Desetoga veljače 1947. u atentatu je ubijen engleski brigadni general De Wintou. Atentat je izvršila Maria Pasquinelli, članica predratne fašističke stranke a u vrijeme njemačke okupacije suradnica nacista s bliskim vezama sa zapovjednikom X. MAS-a (postrojba za specijalne namjene) Juniom Valerijom Borgheseom i vođom fašista Italom Saurom. Krajem veljače ipak policija uspijeva uhititi cijelu grupu terorista koja je parobrodom *Pola* došla iz Trsta. Na suđenju se otkriva da je među njima i ubojica Mattea Corazze, Reganzin Sergio. Međutim, mnogi koji su sudjelovali u zločinima uspijevaju se skloniti u Trst. Sve do konačnog odlaska Savezničke vojne administracije u Puli se vodi pravi građanski rat koji odnosi ljudske živote, a mnogi su ranjeni.⁸⁰

⁷⁹ C. COLUMNI, L. FERRARI, n. dj., 171., bilj. 69. Dokument o financijskoj pomoći talijanskim udrugama od talijanske vlade.

⁸⁰ R. KUMAR, n. dj., 243.-253.

Panika je zahvatila pristaše CLN-a u svibnju 1946. nakon povratka Giulia Grattona, člana talijanske misije na Mirovnoj konferenciji u Parizu, koji je zabrinuto zaključio da će Pula najvjerojatnije ući u sastav Jugoslavije. Zbog toga je hitno sazvana skupština CLN-a kako bi se izabrali delegati za Rim koji bi talijanskoj vladi izrazili zabrinutost i još jednom je zamolili za pomoć. Međutim, bilo je kasno. Italija nije bila u prilici bilo što promijeniti iako su SAD i Velika Britanija sa simpatijama gledali na Italiju. Jedino što je mogla bilo je prihvatiti velik broj optanata i pružiti im mogućnost za početak novog života.⁸¹

U vrijeme neizvjesnosti, očaja i bijesa jer se sudbina grada odlučivala daleko od njih i mimo svih onih manifestacija koje su poduzeli dogodila se nesreća u Vergarolli za koju su građani Pule optužili Vojnu savezničku upravu koja je svojom aljkavošću dovela do pogibije više od stotinu ljudi.⁸² Premda se radilo o nesretnom slučaju, događaj je samo učvrstio njihovu nakanu da napuste grad. Iako se može govoriti i o promidžbi CLN-a za egzodus (nakon razgovora s De Gasperijem, De Bertijem i Amorosom), građani su odluku o napuštanju grada donijeli više instinktivno.

Nakon odluke Mirovne konferencije o predavanju Pule Jugoslaviji došlo je do postupnog napuštanja grada i početka egzodusa, ali svakako ne u onoj mjeri kako ju je opisao dnevnik *L'Arena di Pola* navevši da je iz Pule do početka srpnja 1946. godine otišlo 20.000 ljudi. Riječ je o činu promidžbe za egzodus. Talijanska je suvremena publicistika nekritički preuzela ovu statistiku od talijanskih iredentista toga razdoblja jer se s tom brojkom stalno baratalo još od masovnog protesta u ožujku 1946.⁸³

Zbog sve većeg interesa za odlaskom građana Pule u Italiju CLN za Pulu je 3. srpnja 1946. organizirao puljski Odbor za potporu pri egzodusu ili kraće Odbor za egzodus (*Comitato di Assistenza per l'Esodo di Pola*) koji je vodio Giuseppe Giacomuzzi.

---

⁸¹ U delegaciji su se našli isti oni koji su kao delegacija Julijske krajine posjetili Pariz pokušavši na Mirovnoj konferenciji zastupati interese talijanskog stanovništva: Bettiol, Coceanis, Carlot i Ribi (Gorica), Paladin, Gratton, Schiffer, Buda i Romano (Trst), De Berti, Craglietto, Amoroso, Vardabasso i Giuricin (Istra), Dalma, Zanella, Vidulich (Rijeka), Papetti (Zadar).

⁸² Nikad se neće saznati je li došlo do slučajnog opaljivanja mina ili se radilo o namjernoj diverziji. Teško je odgonetnuti tko je to učinio i kako. Čudna je koincidencija da se upravo 18. kolovoza na Vergaroli održavao sastanak "natatoria" kojem je trebao biti nazočan biskup Radossi. Tek 20. VIII. 1946. *L'Arena di Pola* donosi na prvoj stranici opis događaja, "Pola è in lutto: Città martire" "Si dice che le mine esplose siano preda bellica appartenente al governo jugoslavo. Perchè allora l'autorità alleata del luogo non ha provveduto a far ritirare entro un tempo stabilito tale materiale bellico, oppure, nel caso che l'autorità interessata non vi avesse provveduto, non si è provveduto a far distruggere questi ordigni esplosivi? Se i nostri consigli fossero stati ascoltati oggi Pola non piangerebbe sulle spoglie di poveri suoi figli innocenti, straziati barbaramente".

⁸³ L. FERRARI, n. dj., 95.

Samo mjesec dana kasnije nakon ubojstva Augusta Celle, isti dnevnik donosi podatke o funkciji otvorenog Ureda za odlazak kasnije Ureda za egzodus. *L'Arena di Pola* bilježi da je do 28. srpnja opciju preko Izjave zatražilo 9.496 "glava obitelji", odnosno 28.058 Puljana koji su podijeljeni po kategorijama: umjetnici, industrijalci, trgovci i poduzetnici, obrtnici, zaposleni radnici i nezaposleni radnici, umirovljenici, invalidi itd.⁸⁴ U prosincu 1946. ipak je započeo masovni egzodus građana Pule. Atmosfera panike, dezorijentiranosti, podvojenosti građana na one koji su za odlazak i one koji su za ostanak, bila je teška stvarnost krajem 1946. godine. *L'Arena di Pola*, lokalni dnevnik, svojim je člancima prenosio ovu dezorijentiranost. Na svakom koraku, po gostionicama i drugim javnim mjestima, na ulici mogli su se čuti razgovori o egzodusu. Svako je iznosio svoje argumente za i protiv. Najnervozniji su bili poduzetnici, trgovci i obrtnici. Uza sve se su morali skrbiti i za svoje radnje.⁸⁵ Egzodus je trajao nekoliko mjeseci od prosinca 1946. do ožujka 1947. Posljednja je izjava potpisana 10. veljače 1947.

Istovremeno, savezničke su snage u to vrijeme već imale izrađen plan napuštanja grada. Građani Pule mogli su se za pomoć obratiti isključivo Odboru za egzodus i koristiti se parobrodima *Toscana* i *Pola* koji su izbjeglice počeli prevoziti 18. siječnja 1947. u Veneciju i Anconu. Brodov su mogli prvoziti od 2.000 do 2.500 osoba (no, nerijetko bi se na brodu našlo i 4.500 putnika). Ne mora se posebno naglašavati da su brodovi prevezli veći broj putnika od dopuštenog (govori se čak o 5.000 putnika). Od ožujka 1947. parobrod *Toskana* je plovio samo za Veneciju. Neki su u Trst doputovali u posebno organiziranim željezničkim kompozicijama koje su imale dvadesetak vagona. U Puli je nakon egzodusa od kraja 1946. do početka 1947. ostalo oko 3.600 građana. U veljači 1947. bio je to grad duhova. Prazan, zatvorenih radnji, sa spuštenim zastorima i roletama (škure) na kućama. Ulice su bile puste, parkovi prazni. Građani koji su ostali u gradu našli su se u velikoj neprilici. Grad je praktički na tren prestao postojati. Trebalo je snage oživjeti one institucije koje će grad vratiti u život. U ožujku je već prestao svaki rad. Vojna je saveznička uprava morala priskočiti u pomoć kako bi se građani opskrbili hranom. Petnaestog rujna 1947. Pula je postala dijelom Hrvatske, odnosno Jugoslavije.

Statistike iseljavanja

Godine 1948. stanovništvo Istre je dobilo legalnu mogućnost za odlazak u Italiju na osnovi opcije. Naime, za dobivanje Rješenja opcije bilo je nužno dati Izjavu uz nazočnost kotarske vlasti, kojom se izjavljuje da je zainteresirana osoba talijanske nacionalnosti. Ministarstvo unutarnjih poslova Narodne Republike Hrvatske je na temelju svojih izvora provje-

⁸⁴ "Pola non vuole la Jugoslavia", *L'Arena di Pola*, 28. VII. 1946.

⁸⁵ "Tema del giorno: Esodo", *L'Arena di Pola*, br. 301., 22. XII. 1946.

ravalo iznesene elemente u zahtjevu i donijelo Rješenje koje je potvrdilo ili negiralo izjavu tražitelja u smislu nacionalnosti. Jedini kriterij je bio govorni jezik. Ako bi se ustanovilo da je tražiteljev materinski jezik hrvatski onda bi se odbijao zahtjev za optiranjem "...na temelju čl. 2 Zakona o državljanstvu osoba na području pripojenom FNRJ po ugovoru o miru s Italijom i čl. 7 Pravilnika o opciji osoba sa područja pripojenog FNRJ po ugovoru o miru sa Italijom".⁸⁶ Na temelju toga Vlada NR Hrvatske bi donijela svoje Rješenje. Rješenja su uglavnom donesena tijekom 1949. Kriterij određivanja nacionalnosti govornim (ne materinskim) jezikom ne daje pravu sliku nacionalne strukture optanata (jedna od specifičnosti Istre) jer postoje brojni primjeri koji upućuju na činjenicu da stvarna nacionalna pripadnost ne odgovara govornom jeziku. Ova deklinacija postavljenog pravila vrijedi za talijanske i za hrvatske obitelji.

Godina 1949. označena je kao godina većeg vala optiranja iz Istre. Što se tiče opcije Hrvata (oni koji su podrijetlom Hrvati, ali se nisu tako predstavljali, odnosno govorni im je jezik talijanski) morao sam izvršiti analizu potalijančenih prezimena ili se koristiti drugim arhivskim izvorima i statistikama.

U siječnju 1949. došla su prva rješenja optantima. Uglavnom se radilo o stanovnicima grada Poreča, okolnih sela te gradova Višnjana, Tara, Vrsara i Vižinade. U siječnju je pozitivna rješenja dobilo 90 osoba, u veljači 70, u ožujku 45, u travnju 97, u svibnju 49, u lipnju 135, u srpnju samo 6 (? - možda su bili godišnji odmori), u kolovozu 16, u rujnu 3, u listopadu 2, u studenom 93 i u prosincu 63 rješenja. Ukupno 1.269 osoba, uglavnom Talijana dobilo je rješenje opcije za talijansko državljanstvo. Od toga, prema mojim istraživanjima, bile su 64 osobe hrvatskog podrijetla.⁸⁷

Tijekom travnja dok su rješavani zahtjevi 111 obitelji optanata, od kojih je 20 hrvatskih, pratimo istovremeno Zahtjeve za izvoz pokretnina iz Jugoslavije u Italiju. Do listopada bilježimo 145 zahtjeva, od kojih je 32 hrvatskih obitelji dok je u prosincu iste godine dozvole za izvoz zatražilo 369 obitelji, od kojih je 30 hrvatskih.⁸⁸

Nisu svi bili "sretne ruke". Mnogima je molba odbijena s obrazloženjem da im je materinski jezik hrvatski te kao Hrvati ne podliježu Zakonu o opcijama temeljenim na ugovorima s Italijom. Tijekom 1949. godine odbijeno je s istog područja 1.537 zahtjeva.⁸⁹

⁸⁶ DAP, KNOO Poreč, (1948.-1949.), kut. 70, Optanti br. 3067-3213.

⁸⁷ DAP, KNOO Poreč, (1948.-1949.), kut. 69, Optanti.

⁸⁸ DAP, KNOO Poreč, (1948.-1949.), kut. 69, Optanti. Od ovih obitelji koje su zatražile izvoznu dozvolu 75% su tročlane, ostale obitelji su imale dva, odnosno četiri člana.

⁸⁹ DAP, KNOO Poreč, (1948.-1949.), kut. 70, Optanti.

Veliki val egzodusa iz Istre događao se u razdoblju 1950.-1951. To je vrijeme tzv. druge opcije za koju se veže odlazak 15.000 ljudi uglavnom iz zone B STT, ali i iz ostalih istarskih gradova i mjesta zapadne Istre.

S teritorija Mjesnog narodnog odbora (MNO) Vrsar do 1951. godine opciju talijanskog državljanstva tražilo je 870 osoba od kojih je 73, po nekom čudnom kriteriju znanom samo dotičnom referentu, odbijeno. Slično se dogodilo na teritoriju Mjesnog odbora Tar koji okuplja sela Vabriga, Rogovići, Frata, Stancija Blek, Perci i Stancija Spin i Tar. Tijekom 1951. iz MNO-a Tar optiralo je 210 osoba, dok je 50 osoba pobjeglo iz hrvatskog dijela Istre prije 1948.⁹⁰

To ne znači da time završava proces optiranja i ilegalnog bježanja preko granice. Ovi podaci više služe kao ilustracija onoga što se doista događalo u teškim vremenima opće političke krize. Obitelji su još uvijek bile razdvojene, i nije više bilo važno što se događa s njihovim imanijima. Jedini je cilj bio ponovno se okupiti i pokušati nastaviti živjeti ispočetka. Oni mlađi, a bilo ih je dosta to su i uspjeli, oni pak stariji, posebice oni stariji od 70 godina nisu više imali snage za bilo kakav početak. Umrli su neutješeni i daleko od svoga zavičaja u velikoj bijedi.

Od osoba izbjeglih iz Istre od 1943. do 1947. iz grada Poreča na zahtjev Gospodarskog odjela konficirano je 74 posjeda. Agrarnom su reformom prvi na udaru bili posjedi optanata. Konficirano je 16 veleposjeda i podjeljeno seljacima u Poreču, Vrsaru, Lovreču, Dračevcu, dok je u Novoj Vasi izvršeno 7 konfiskacija, Poreču 84, Vrsaru 155, Vižinadi 223 i Višnjaju 79.⁹¹

Talijanski su i hrvatski ezuli u Italiji prolazili svoju drugu kalvariju u sabirnim logorima otvorenog tipa u kojima su neki proveli i po nekoliko godina. Postupno su se uklopili u društvo zapošljavajući se, osnivajući obitelji, ali nikada ne zaboravivši svoj zavičaj. Udruženja ezula koja su tada stvorena postale su udruge koje su pokušale sačuvati uspomenu na rodni kraj. U političkom su smislu njegovali nacionalističke osjećaje.

Izgubljeni zavičaj, izgubljeni životi, izgubljene duše, a za neke izgubljena budućnost bolne su rane koje teško ili nikako ne zacjeljuju. Problem istarskog egzodusa ne smije ostati tabu tema ili sredstvo oživljavanja netolerancije ili revanšizma, već tema koja bi trebala zbližiti nove naraštaje neopterećene nacionalnim netrpeljivostima. Progovoriti o najosjetljivijim pitanjima povijesti dvaju naroda znači u buduću odnose ući bez hipoteke i osjećaja krivnje zbog postupaka svojih predaka koja se kao kakav demon prenosi iz naraštaja na naraštaj.

Izbjegli istarski Talijani nisu se nakog egzodusa pomirili sa sudbinom već su se vrlo brzo politički reorganizirali. Nakon Mirovnih ugovora javili su se među njima zahtjevi za njihovom revizijom. Kako bi se dala te-

⁹⁰ DAP, KNOO Poreč, (1948.-1951.), kut 123, 159, Optanti.

⁹¹ DAP, KNOO Poreč, (1948.-1951.), kut. 69-71, 100, 123, 159, Optanti.

žina ovim zahtjevima osnovan je reorganizacijom pulskog CLN-a u veljači 1947. Istarski revizionistički pokret (*Movimento istriano revisionista*), sa sjedištem u Gorici. Društvo je okupljalo "...*tutti gli esuli istriani e italiani in genere*".⁹² Organ Pokreta bila je *L'Arena di Pola* u kojoj su također izvršene kadrovske preinake. U prvom uredništvu našli su se Corrado Belci, Giuseppe Bacichi, Rodolfo Manzin, Anteo Lenzone, Pasquale De Simone.

Jedina dvojba koja se pojavila u talijanskoj javnosti bila je da li je riječ o samo istarskom revizionističkom pokretu ili on ima općetalijansko značenje.⁹³

Istraživanje egzodusa je vrlo složeno i do današnjeg dana teško je utvrditi, i uz hrvatske i talijanske statistike, koliko je ljudi emigriralo iz Istre u Italiju ili u druge europske i izvaneuropske zemlje. Tako primjerice Udruženje izbjeglica u Italiji (*Associazione degli esuli*) još uvijek uporno iznosi podatke o 350.000 izbjeglih iz Istre, Dalmacije i Julijske krajine. Prema Talijanskoj enciklopediji (*Treccani*) taj je broj manji za sto tisuća, dok je službena jugoslavenska politika proizvoljno promovirala brojku od 300.000. Centar za povijesna istraživanja iz Rovinja koji se krajem osamdesetih i početkom devedesetih počeo baviti ovom problematikom raspolaže brojkom od 201.440 izbjeglica iz navedenih krajeva.⁹⁴ Zbog velikog nesklada u kvantifikaciji ovoga socijalnoga i povijesnoga problema u djelima hrvatske i talijanske historiografije, a posebice publicistike koja nosi određeni politički naboj sve procjene o broju iseljenih iz Istre treba uzeti s određenom rezervom. Konačno, znanstvena verifikacija istraživanja još nije izvršena, niti su poznati konačni rezultati. Kako stvari stoje na kraju će biti moguće ponuditi samo približne procjene a nikako točan broj iseljenih.

Neobično je važan pregled iseljavanja i useljavanja u Istru tijekom razdoblja od 1918. do 1943. U to vrijeme iseljeno je ukupno 53 tisuće Hrvata, a istovremeno doseljeno je 29 tisuća Talijana. Već nakon 1943. počelo je iseljavanje Talijana, a nakon 1945. i doseljavanje Hrvata i ostalih naroda tadašnje Federacije. Računa se da je do kraja 60-ih iz Istre iselilo 116 tisuća Talijana i 30 tisuća Hrvata dok se istovremeno iz ostalih hrvatskih krajeva uselilo 23 tisuće Hrvata. Sve to može zakomplicirati moguća činjenica da se 1921. godine 15.000 Hrvata izjasnilo (iz straha) da su Talijani, ali i 20.000 Talijana 1948. godine da su Hrvati. Razlozi takvih procesa su uglavnom poznati. Recimo da je takva "dobrovoljna" promjena nacionalnosti posljedica zadržavanja društvenih i gospodarskih statusa u novonastalim okolnostima.

⁹² C. COLUMI, L. FERRARI, n. dj., 294.

⁹³ C. FRANCHI, "Movimento Istriano Revisionista o Movimento Italiano Revisionista?", *L'Arena di Pola*, 4. II. 1948.

⁹⁴ L. GIURICIN, n. dj., 6.

Najveći dio iseljenika i optanata, oko 52% svih iseljenih, otišlo je iz Istre prije Odredbe o opcijama Ugovora o miru s Italijom 1948. godine.⁹⁵ Neki pak autori tvrde da se iz Istre iselilo oko 160.000 osoba od 1945. do konca šezdesetih godina, no to su podaci u kojima zbog nedostatka relevantnih dokumenata i statistički podataka ima mjesta slobodnijim interpretacijama i procjenama.⁹⁶ Druge se pak procjene kreću od 186.000 do 188.000 osoba. Novija talijanska i hrvatska istraživanja barataju s brojkama od oko 200.000 iseljenih s područja Istre i Rijeke u razdoblju od 1945. do 1956. godine, odnosno 220.000 do 225.000 iseljenih do 1971.⁹⁷

Drugim sporazumom 1951. optiralo je ukupno 6.710 osoba od kojih 1.729 iz inozemstva, što pokazuje da je određen broj iseljenika reguliralo svoj status prije iseljenja za razliku od iseljenika u razdoblju 1945.-1948. Tako je iz Istre, uključivši i malodobne članove obitelji, u razdoblju 1945.-1946. iselilo oko 62.400 osoba. Usporedimo li broj Hrvata u Istri po područjima iz popisa 1945., 1948. i 1953. proizlazi da je u gradu Puli 1945. bilo 26.533 Talijana, od tridesetak tisuća stanovnika, 1948. godine 14.001 stanovnika, a 1953. godine 10.744 stanovnika.⁹⁸

Istovremeno je s područja grada Pule (i okolice - Zona A, op.a.) optiralo ukupno 28.264 osobe.⁹⁹ Uspoređujući popis stanovništva iz 1961. s popisom stanovništva 1948. vidi se da je ukupan broj stanovnika Istre manji za 91.965 osoba. Odselilo se ukupno 97.203 stanovnika, od toga 56.924 Talijana, 36.298 Hrvata i 3.982 Slovenaca, a uselilo se 5.238 Srba i ostalih. Ovaj je broj iseljenih iz Istre mnogo veći ako se od ukupnog broja iz 1961. odbije broj novih stanovnika između dvaju popisa, a koji su obuhvaćeni popisom koji razlikuje: prirodni priraštaj, imigrante iz ostalih područja Hrvatske, imigrante iz ostalih jugoslavenskih republika, imigrante iz inozemstva. Tada se dobija broj od 130.739 stanovnika koji su iselili u razdoblju od 1948. do 1961. Tom broju treba dodati 13.000 Talijana koji su otišli između 1945. i 1948. godine. Tako proizlazi da je iz Istre iselilo 143.739 stanovnika od 1945. do 1961. godine.¹⁰⁰

Prema "istraživanjima" Flaminija Rocchija još davne 1958. godine u obzir nisu uzete, prema ovom publicistu iredentističke orijentacije, one izbjeglice koje nisu prošle kroz popise javnih državnih institucija ili

⁹⁵ Kao u bilj. 93.

⁹⁶ Ivan NEJAMŠIĆ, *Migracija kao faktor demografskih promjena u Pazinštini*, Zagreb 1980., 63.

⁹⁷ L. FERRARI, n. dj., 82.; Vladimir ŽERJAVIĆ, "Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju od 1910.-1971.", *Društvena istraživanja*, 6-7/1993., Zagreb 1993., 641.-642.

⁹⁸ A. LAUŠIĆ, n.dj., 48.-49.

⁹⁹ C. COLUMMI, L. FERRARI, n. dj., 493. Usp. L. VIVODA, n. dj.

¹⁰⁰ Većeslav HOLJEVAC, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1968., 335.

udruženja. Tako Rocchi pretpostavlja da je iz ovih krajeva izbjeglo ipak oko 350.000 ljudi. Tako treba, prema Rocchiju, uzeti u obzir 201.440 osoba koje je ustanova za pomoć izbjeglicama popisala u općinama 1958., 50.000 osoba koje nisu pronađene, 80.000 osoba koje su emigrirale u inozemstvo, 10.000 optanata čije su opcije jugoslavenske vlasti odbile, ali isto tako 90.000 onih koji su ostali jer se nisu htjeli odvojiti od svojih kuća, 60.000 hrvatskog i slovenskog stanovništva koji se nisu slagali s komunističkom vlasti te oko 23.000 stanovnika Julijske krajine, među kojima je i određen broj Istrana koji su pali u ratovima.¹⁰¹

Prema podacima talijanskih autora iz Pule (misli se na Općinu Pula, Zona A) se iselilo 32.000 - 34.000 ljudi (toliko Pula nije ni imala stanovnika 1945., op.a.), iz Rovinja 8.000 - 10.000 i iz Kopra 14.000 - 15.000. Ovakav način prikaza demografskih promjena u Istri, koji se temelji na predviđanjima i paušalnim nategnutim procjenama je neozbiljan i služi u političke svrhe dokazivanja talijanstva Istre. Njegovu analizu stoga ne možemo ozbiljno uzeti u razmatranje.¹⁰²

Slične preuveličane procjene egzodusa talijanskog stanovništva vrijede i za Rijeku, a iz njih proizlazi da je u egzodusu sudjelovalo više osoba no što je Rijeka u to vrijeme imala stanovnika. Prema statistikama talijanskih fašističkih vlasti riječke prefekture Rijeka je 1940. imala 60.892 stanovnika od kojih je prema njihovim izvorima i kriterijima bilo 41.314 Talijana, 11.119 Hrvata te oko 8.000 stranaca drugih nacionalnosti. Općine riječke provincije (Provincia Carnaro) Opatija, Podgrad Jablanica, Klana, Jelšane, Knežak, Lovran, Materija, Matulji, Mošćenice, Prem i Ilirska Bistrica prema podacima iz istog dokumenta bile su naseljene većinskim hrvatskim stanovništvom. U njima je živjelo 44.612 Hrvata i 8.698 Talijana.¹⁰³ Međutim, već 1942. postoji mala deklinacija u odnosu Hrvata i Talijana. U Provinciji prebiva 60.368 Hrvata i 55.196 Talijana.¹⁰⁴

Posljednji veliki val iseljavanja dogodio se nakon 8. listopada 1953. kada su SAD i Velika Britanija odlučili napustiti zonu A STT i predati je Italiji. Tršćanska kriza i mogućnost izbijanja oružanih sukoba na granici bili su povod novom valu iseljavanja. U prvih šest mjeseci 1954. iselilo se 2.125 ljudi uglavnom između 18. i 40. godina. NO-i su ovog puta reagirali tako što su pozivali ljude na povratak. U nekim mjestima njihov je odlazak izazvao značajne gospodarske potrebe. Do srpnja 1955. Zonu B napustilo je 8.406 osoba.¹⁰⁵ Naravno ni u tim podacima se talijanski autori ne slažu. Naime, N. Ramani zaključuje da je do travnja 1955. Zonu

¹⁰¹ F. ROCCHI, n. dj., 186.

¹⁰² L. VIVODA, n. dj.

¹⁰³ A. GIRON, "Talijanske vlasti o stanovništvu Kvarnerske pokrajine 1940-1942. godine", VHARIP, sv. 26/1983., Pazin, Rijeka, 1983., 137.-153.

¹⁰⁴ Državni arhiv u Rijeci, Riječka Prefektura (1942.), JU-6, kut. 2218.

¹⁰⁵ C. COLUMMI, L. FERRARI, n. dj., 493.

B STT napustilo 10.989 osoba. Zanimarivši slovenski dio Istre (Izolu, Koper, Piran) iz koje je u Trst otišlo 8.281 osoba, iz hrvatskog dijela zone B otišlo je svega 2.708 osoba, iz grada Decani 172 osobe, iz Umaga 810, iz Buja 864, iz Brtonigle 258, iz Novigrada 584 i Grožnjana 20.¹⁰⁶

Godine 1954. političke su napetosti između Jugoslavije i Italije počele popuštati. Prvo su napetosti nestale između hrvatskih i talijanskih komunisti. Počelo se trezveno razmišljati o uređivanju odnosa, posebice prema nacionalnim manjinama u Italiji i Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj. Talijanski komunisti, bar oni koji su kasnije evoluirali i napustili staljinizam poput V. Vidalića u Trstu, predlažu da se nacionalnim manjinama daju prava po načelu reprociteta. Ovo načelo prihvatili su hrvatski komunisti, a zatim i državne strukture u Jugoslaviji, ali ne i strukture talijanske države. Slovenska manjina u Italiji dugo vremena nije dobila svoja manjinska prava.

Disperzija izbjeglica po svijetu je vrlo široka. Naravno da ih je najveći broj završio u Italiji i to u nekoliko talijanskih regija. Tako ih možemo naći u Bariju, Rimu, Milanu, Genovi, Torinu, Padovi, Veneciji, Vicenzi ili na Sardiniji gdje još i danas u imenima ulica tamošnjih mjesta postoji sjećanje na zavičaj (Via Istria, Via Pola, Via Parenzo, Via Fiume, Via Dalmazia i sl.). Mlađi, što je također normalna pojava opredijelili su se za prekomorsku emigraciju u Australiju, Argentinu i SAD. Manji broj završio je u zemljama zapadne Europe. Kako god bilo, ne slagali se mi u brojkama ili razlozima egzodusa, ova je pojava značajno utjecala na promjene u društvu, kako s istarske tako i s talijanske strane. I danas su ti tragovi vidljivi, duboki, a kod nekih još uvijek "svježi."¹⁰⁷

Zaključno razmatranje

Problem egzodusa je jedan od najvećih političkih, gospodarskih, kulturnih i socijalnih problema istarskog poraća koje je za mnoge optante značio ratnu patnju i stradanja. Izbjeglice, optanti nisu bili dobro došli ni u svojoj matičnoj zemlji. Postoje sjećanja pojedinih optanata o dočeku u venecijanskoj luci dok su im sunarodnjaci s obale prezrivo dovikivali pogrdne riječi jasno im stavljajući do znanja da nisu dobrodošli i da ne računaju na neke povlastice.¹⁰⁸

Problem *profuga* (izbjeglica) njihovim odlaskom iz Istre nije ni izdaleka riješen. On zapravo tek počinje. Talijanska vlada koja je pokušala riješiti problem prognanika, ipak se nije mogla skrbiti za sve prognanike. S vremenom, posebice nakon 1951. *njihov* problem postajao je sve više sa-

¹⁰⁶ Niccolo RAMANI, "I profughi giuliani problema nazionale", *Trieste*, br. 8/1955., Trst 1955., 7.

¹⁰⁷ Izjava V. B. dana autoru 4. IX. 1999.

¹⁰⁸ Izjava E.R. dana autoru 12. II. 2000.

mo njihov problem.¹⁰⁹ Većim dijelom su se uspjeli uklopiti u društvenu sredinu talijanskih gradova u koje su upućeni (posebice mlađi naraštaji) dok su stariji i dalje duhovno ostali vezani za zavičaj koji nisu mogli zaboraviti, posebice ako su u Istri ostavili nekretnine. Mentalno se nisu mogli a niti htjeli asimilirati u novu sredinu koju su smatrali stranom. Stoga nije čudno što su se upravo oni politički aktivirali u udrugama istarskih i dalmatinskih ezula stvarivši svoj “virtualni” svijet u kojem su birali svoje “gradonačelnike” i “gradska poglavarstva” istarskih i dalmatinskih gradova iz kojih su izbjegli navještajući tako svoj futuristički imaginarni povratak. Postali su višak, stoga će vlada one koji se nisu sami snašli naseliti na Siciliju, Južnu Italiju, Sardiniju i druga manje atraktivna mjesta. Neki će se zbog toga iseliti i iz Italije u neku od prekomorskih zemalja, SAD i Argentinu.

SUMMARY

THE EXODUS OF THE ITALIAN POPULATION FROM ISTRIA 1945-1956

The politics of violence practiced by the Italian fascist regime of Istria during the interwar period, especially as it was directed against the Croatian and Slovenian population, incited in these people an euphoria of nationalism during the general national uprising of September 1943, and immediately following liberation in 1945, a “national revenge” against the mainly urban Italian population. National tensions between Croats and Slovenes on one hand, and Croats and Italians on the other, were the result of the unclarified political status of Istria. Tensions peaked as the peacemakers conferred in Paris.

Research revealed that the causes behind the mass exodus of Italians were many in number and complicated. These causes were likewise difficult to follow because it was often hard to disentangle social factors, such as family, upbringing, education, and cultural background from political and economic factors.

In this work the author also attempts to show the individual tragedies that often overtook average people who abandoned their homes for the uncertain life of a refugee. They shared the fate of all exiles: unwanted in their old homes, unwelcomed in their new.

---

¹⁰⁹ C. COLUMMI, L. FERRARI, n. dj., 606.-618.